

Ձեռագրի իրավունքով

Հ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱԹԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

(640—856)

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

9(47.925)

2-42

11332

Энциклопедия истории и географии
Физико-математических наук
Том 1

Ձեռագրի իրավունքով

Հ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՊՅԱՍՏԱՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱՆՖԱԹԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ**

(640—856)

Պատ. խմբագիր՝
Ս. ՊՈԴՈՍՅԱՆ

I. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱԹԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Արարական խալիֆաթի կազմավորումը

1 Արարական խալիֆաթը կազմավորվել է 7-րդ դարի քսանական թվականների վերջերին: Խալիֆաթը իր նվաճումների ընթացքում մի շարք երկրների հետ միասին իր տիրապետութեան է ենթարկում նաև Հայաստանը: 1

Արարական անապատի խաշնարած վաչկատուն ցեղերը հնագույն դարերից սկսած թափառում էին արարական մեծ թերակղզու արևմտյան մասերում՝ կարմիր ծովի ափին: Այդ ցեղերն աստիճանաբար շերտավորվելով անցնում են նստակյաց կյանքի և ստեղծում իրենց զարգացած տնտեսությունն ու կուլտուրան:

Շիրաաի և Տիրքիսի հովիտներում, շատ վաղ շրջանից սկսած, արարական բազմաթիվ ցեղերը կազմակերպել էին առանձին իշխանություններ, որոնք օգտագործվում էին Պարսկաստանի և Հռոմի կողմից իրենց միջև տեղի ունեցած հակամարտությունների ընթացքում: Այդ իշխանությունները հետագայում ուժեղ հենարաններ են դառնում արաբների նվաճումների ժամանակ:

5—7-րդ դարերում աչքի էին ընկնում արարական առևտրականները, որոնք փոխանակություն մեջ էին դնում թերակղզու հյուսիսային և հարավային մասերի արտադրանքները: Առևտրի մեջ հատկապես խոշոր դեր էին կատարում Մեկկայի վաճառականները, որոնք իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել Արարիայի տարբեր մարզերի առևտուրը: Մեկկան գտնվում էր առևտրական ճանապարհների հանգուցային վայրում. նա կարճ ժամանակվա ընթացքում դառնում է վաճառականություն խոշոր կենտրոն: Մեկկայի վաճառականները կազմում էին առև-

արական ընկերություններ, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրեց Սրաբական մեծ թերաքնդու գրեթե ամբողջ առևտուրը:

Արարական վաճառականներն արևելյան հոռմեական և սլաւոնական երկրներից Արարիա էին բերում հացահատիկ և արհեստավորական արտադրանք, իսկ Արարիայից, առանձնապէս Նմենից, արտահանում էին ոսկի, թանկաւրի քարեր, արևադարձային սպուղներ, անուշահոտ յուղեր և այլ ապրանքներ: Մեկ-կայի և արարական մյուս քաղաքների առևտրականները շատ աշխույժ կերպով մասնակցում էին Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրին: Վաճառականական առևտուրը հովանավորվում էր ազնվականների կողմից, և որովհետև վաճառականներն Արարիայում շատ սերտ կերպով կապված էին նոր կազմավորվող ազնվականութեան հետ, այդ պատճառով էլ արագ թափով զարգանում էր առևտուրը:

6-րդ դարում և 7-րդ դարի առաջին քառորդում Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմները խոշոր հարված էին հասցրել արարական քաղաքների առևտրին: Իսկ դրանից էլ առաջ՝ հարեշների անվերջ կրկնվող արշավանքները մեծամեծ ֆեոսներ էին պատճառել արարական երկրներին և տնտեսապէս զարգացած քաղաքներին: Այդ պատերազմներն ու արշավանքները ոչ միայն քայքայում էին քաղաքները և կասեցնում առևտուրը, այլև մեծ հարված էին հասցնում գյուղատնտեսութեանը՝ ավերելով ջրանցքները, անապատի վերածելով երկիրը: Այսպիսով, 7-րդ դարի առաջին կեսին արարական երկրները կանգնում են տնտեսական ճգնաժամի և սուր դասակարգային սլաւքարի առաջ, որից դուրս գալու համար նրանք ելք են գտնում նվաճողական քաղաքականութեան մեջ: 7-րդ դարից սկսած արարական խալիֆաթի նվաճումները կապված էին Մահմեդի անվան հետ և կրոնական գոռնավորում էին ստացել: Մարքսի այն դիտողությունը, թե «Արևելքի պատմությունը հանդես է գալիս իբրև կրոնների պատմություն», առաջին հերթին վերաբերվում է Արարիային:

Ըստ ավանդութեան՝ Մահմեդը (570—632 թ. թ.) քորեշիկների տոհմից էր և ծնվել էր Մեկկա քաղաքում: Նա սկզբում դադավում էր վաճառականութեամբ և մի շարք երկրների, հատկապէս Յգիպտոսի և, ըստ ոմանց, Պաղեստինի հետ առևտրական մեծ կապեր ունէր: 610 թ. Վից սկսած՝ Մահմեդը բարեկամներ

նեղ շրջանակում սկսում է քարոզել իր ուսմունքը՝ իսլամը, որը համադրություն է քրիստոնեական, հրեական, պարսկական և բուդդայական կրոնների: Հետագայում Մահմեդի ուսմունքը նրա անունով կոչվեց մահմեդականություն, որը համապատասխանում էր արաբական աշնվականության և վաճառականների պահանջներին՝ արաբական ցեղերին միավորելու, նոր նվաճումներ կատարելու և նորանոր երկրներ կողոպտելու ցանկությունը:

Մահմեդի քարոզած կրոնը՝ իսլամը, սկզբում թրեհիդներին կողմից ծաղրի ու հալածանքների է ենթարկվում Մեկկա քաղաքում: Այդ պատճառով, նա իր կողմնակիցների հետ 622 թվին փախչում է դեպի հյուսիս և ապաստան գտնում Յատրիբ քաղաքում, որը թշնամի էր Մեկկային: 622 թվից սկսվում է արաբական թվականությունը, որը հայտնի է հիջրեի թվականություն անունով: Մահմեդը և իր կողմնակիցները կոչվում էին Մուսուլմաններ—հավատացյալներ, իսկ հակառակորդները՝ անհավատներ: Այդ երկուսի միջև սկսվում են կռիվներ, որոնք վերջանում են հավատացյալների հաղթանակով: Մուսուլմաններն իրենց քարոզչական աշխատանքի համար նպաստավոր հող են գտնում Յատրիբ քաղաքում, որը հետագայում Մահմեդի անունով կոչվում է Մեդինե-ալ-Նաբի (մարդարեի քաղաք): Մահմեդը և նրա հետևորդները հետզհետե իրենց կողմն են գրավում տափաստանի վաչկատուն ցեղերին—բեդուիններին, ապա նրանց օգնությամբ 630 թ. հարձակվում են Մեկկայի վրա և զբաղվում այն: Այնուհետև կարճ ժամանակվա ընթացքում նվաճում են նաև արաբական թերակղզու հարավ-արևմտյան մասերը և հիմք են դնում արաբական մեծ աշխարհակալությունը, որի գլուխն է կանգնում աշխարհիկ և հոգևոր գործերը տնօրինող խալիֆը: Խալիֆների սկզբնական շրջանի մայրաքաղաքը դառնում է Մեկկան և որտեղից էլ ղեկավարվում են արաբների հետագա նվաճումները:

Խալիֆաթի նվաճումները

Արաբական խալիֆաթի նվաճումները լայն ծավալ են ըստանում Մահմեդի անմիջական հաջորդների, Աբու-Բեքրի (632—634), հաակապետ Օմարի ժամանակ (634—644): 634 թվի Ֆար-

մուկի ճակատամարտում Օմարը ջարդում է բյուզանդական կայս-
րության զորադնդերին և գրավում է նրա արևելյան երկրամա-
սերը—Միջերկրականի արևելյան մարզերը և ետ շարտում կայս-
րության զորքերի մնացորդները դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը:
637 թվի Բադկիսի, 641 թվի Նեհավենդի ճակատամարտերում
արաբները ջարդում են նաև պաղեսիկներին և գրավում են Մի-
ջագետքն ու Իրանի բարձրավանդակը: Օմարից պարտված Սա-
սանյան վերջին թագավոր Հազկերտ III-ը իր հարեմն արքայական
վրանով և երկիրը թողնում է հաղթողի ձեռքը, իսկ ինքը փախ-
չում է դեպի Միջին Ասիա և մահանում այնտեղ, որով վերջ է
դրվում Արևմտյան Ասիայի ամենավիթխարի պետությանը—Սա-
սանյան դինաստիային, որն ավելի քան 420 տարի տիրում էր
Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրներին և շատ ունդամ առ ու
սարսափ էր ներշնչում Հռոմա-Բյուզանդական հզոր կայսրու-
թյանը:

Օմարը 637 թվին դրավում է Երուսաղեմ քաղաքը: Ասլա
նվաճում է Նեղոսի հովիտը և հասնում մինչև Տրիպոլի: Նա 641
թվին դրավում է Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքը և այրել է
տալիս այնտեղի հռչակավոր գրադարանը, որը հիմնվել էր Աղեք-
սանդը Մակեդոնացու ժամանակաշրջանից և ուներ մոտ հազար
տարվա անցյալ: Օմարն այդ հարուստ գրադարանն այրելով ա-
սել է՝ «Այն, ինչ որ կտ այս դրքերում, իր մեջ ոլարուռակում է
Ղուրանը»: Օմարը քանդում և կործանում է ավելի քան 4.000
եկեղեցի: Այսպիսով, 634—641 թ. թ. արաբական խալիֆաթը
հաջորդաբար գրավում է Պաղեստինը, Փյունիկիան, Սիրիան (Ա-
սորիքը), Միջագետքը, Պարսկաստանը և Եգիպտոսը:

Արաբական խալիֆաթի հետագա նվաճումները ծավալվում
են դեպի Արևմուտք, Աֆրիկայի հյուսիսային և Միջերկրական
ծովի հարավային ափերով հասնում են մինչև Զիբրալտար և Իս-
պանիա: 711 թվի Բսերեսի ճակատամարտից և Բուտաիբա-բին-
Մուալիմի նվաճումներից հետո, արաբական խալիֆաթի սահման-
ները ձգվում են Կենտրոնական Ասիայից մինչև Ատլանտ-
յան օվկիանոսը և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Հընդ-
կական օվկիանոսը: Այսպիսով, արաբական խալիֆաթը վերահիշ-
յալ գրավումներից հետո, Տ-րդ դարի առաջին քառորդում տե-
րապետում է հին աշխարհի մեծագույն մասին և միաժամանակ

իր ձեռքն է վերցնում Արեւելքի և Արեւմուտքի միջև կատարվող արանդիտ առևտուրն ու անտեսությունը, իսկ Արեւմտյան Եվրոպայի ժողովուրդները դառնում են արարների գնորդները: Արարերեն լեզուն պաշտոնական հարաբերությունների լեզու է դառնում՝ սկսած Զիբրալտարից մինչև Հնդկաստան:

Արարական խալիֆայթն իր նվաճումները կատարելիս հենվում էր մուսուլմանների վրա, որոնք կազմում էին կռիվող բանակը: Սկզբնական շրջանում մուսուլմաններին արգելվում էր հողեր կամ կալվածներ ձեռք բերել: Նվաճված երկրների ազդարնակչությունը պարտավոր էր կերակրել հաղթողների բանակներին: Խալիֆայթի բոլոր հպատակ-անհավատները վճարում էին գլխահարկ, իսկ հող ունեցողները, բացի գլխահարկից, վճարում էին նաև հողահարկ: Մուսուլմաններն ազատ էին բոլոր տեսակի հարկերից ու տուրքերից: Խալիֆաները նրանց բնակեցնում էին նվաճած երկրների գինավորական դադութներում և նրանց իրենց տեղից շարժում էին այն ժամանակ, երբ արշավանքների կարիք էր լինում: Այդպիսի գաղութներ էին՝ Կահիրեն՝ Նիլոստոսում, Կուֆան՝ Եփրատի վրա, Բասրան՝ Շատ-ուլ-Արաբի վրա, Մերվը՝ Միջին Ասիայում և Մանասզղը՝ Ինդոսի վրա *):

Արարները նվաճելով հին աշխարհի երկրների մեծագույն մասը՝ ժառանգում են նաև նվաճած երկրների, առանձնապես անտիկ աշխարհի կուլտուրան: 9-րդ դարում Արաբիայում արագ թափով զարգանում են աշխարհագրական, տիեզերագիտական, բժշկական, բնագիտական և մաթեմատիկական գիտությունները: Արաբիայում հատկապես զարգացավ հանրահաշիվը: Արաբ աշխարհագիրները ճանապարհորդում էին շատ երկրներ և իրենց թարմ տպավորությունները գրի առնում: Նրանք ուսումնասիրում են Արիստոտել փիլիսոփայի, Եվկլիդես մաթեմատիկոսի, Պտղոմեոս աշխարհագրի, Փալեն բժշկի և ուրիշ շատ գիտնականների գործերը և ձեռք են բերում անտիկ աշխարհի գիտական ու փիլիսոփայական նվաճումները:

*) Ավարը բաժանելու համար խալիֆ Օմարը կազմեց զերազույն հաշվի սլաքատ՝ դիվան: Այստեղ կազմում էին բոլոր մուսուլմանների ցուցակները, յուրաքանչյուրի բաժինը որոշվում էր այնքան, որքան ժամանակ նա ծառայել էր հավատին և ինչ չափով մասնակցել էր սրբազան պատերազմին: Ավարի մեծ բաժինը հասնում էր Մահմեդի ազգականներին:

Սրաբ գիտնականները զարգացնում և բարձր աստիճանի
են հասցնում մաթեմատիկական և աստղաբաշխական գիտու-
թյունները: Նրանք հաշիվներով պարզում էին մոլորակների և
գիսավորների շարժումները, լուսնի և արևի խավարումները: Ս-
րաբիայում զարգանում են նաև ճարտարապետությունը, գեղար-
վեստական գրականությունը և նկարչությունը: Սրաբական կուլ-
տուրան, համեմատած իր ժամանակի Եվրոպայի կուլտուրայի
հետ, շատ բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում: Սրաբական
կուլտուրան իր ազդեցություն է թողել հայկական կուլտուրայի
վրա 10-րդ դարից սկսած:

Լ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ (640—700)

Հայաստանի քաղաքական դրուքյունը արաբական
արշավանքների նախօրյակին

Սրաբական խալիֆայի նվաճումներով պատմական Հայաս-
տանի համար նոր դարաշրջան է բացվում, որը հեղաշրջում է
ֆեոդալական Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքը:
Պարսկա-բյուզանդական պետությունների միջև տեղի ու-
նեցած երկարամյա պատերազմներից, պաքսիկների և բյուզան-
դացիների հալածանքներից և ներքին խռովություններից քայ-
քայման գոռը հասած Հայաստանն արաբների արշավանքների
առաջ անպաշտպան էր:

Սրաբական խալիֆայի նվաճումների նախօրին Հայաս-
տանը գտնվում էր օտարերկրյա զավթիչների լծի տակ: Նա 628
թվի գաշնադրությամբ վերաբաժանված էր Մերձավոր Արևելքի
շրջը պայքար մղող երկու հզոր սրբությունների՝ Պարսկաս-
տանի և Բյուզանդիայի միջև: Հայաստանի մեծ մասը՝ երկու
երրորդը բաժին էր ընկել Կայսրությունը, իսկ ավելի փոքր մասը՝
մեկ երրորդը, անցել էր Պարսկաստանին:

Պարսկական բաժնի Հայաստանը շարունակում էր կառա-
վարվել մարզպանների միջոցով, կենտրոնն էր Դվին քաղաքը,
մարզպանն էր Սմբատ Շումիի որդի Վարադաիրոցը (628—633),
իսկ բյուզանդական մասի Հայաստանը կառավարվում էր կայսրի
կողմից նշանակված պատրիկների կամ պարոնների միջոցով:

կենտրոնն էր Կարին (Թեոդոպոլիս) քաղաքը: Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչն էր՝ Մժեժ Գնունին:

Սակայն Բյուզանդական կայսրությունը, որը տիրում էր Հայաստանի մեծագույն մասին, անհրաժեշտ քանակությամբ զորք չէր պահում այնտեղ երկիրն արաբական արշավանքներից պաշտպանելու համար, որովհետեւ թե՛ Բյուզանդիայի և թե՛ Պարսկաստանի ռազմական ուժերը խիստ թուլացել էին նրանց միջև տեղի ունեցած երկարամյա պատերազմների հետևանքով: Հետևաբար, արաբական խալիֆաթի արագ նվաճումները Մերձավոր Արևելքում արդյունք էին ոչ միայն նրա ռազմական ուժերի առավելությունը, այլև Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության ռազմական ուժերի խիստ անկմանը:

Պարսկա-բյուզանդական երկարամյա պատերազմներն իրենց հերթին ազդել էին նաև Հայաստանի ռազմական ուժերի թուլացման վրա: Երկրում խոշոր դեր խաղացող Բագրատունի, Գնունի և Սահառունի իշխանություններն իրար դեմ մղած կռիվների հետևանքով խիստ թուլացել էին:

Բյուզանդական կայսրությունը 630-ական թվականներին կրոնական հալածանք էր սկսել հայերի դեմ: Հերակլ կայսրը 633 թվին եկել էր Կարին քաղաքը և այստեղից բանակցություններ է մեջ էր մտել հայոց Նզր կաթողիկոսի հետ՝ հայերին և հայ եկեղեցուն իր կողմը գրավելու համար: Նա Մժեժ Գնունու միջնցով Նզրին հրավիրում է Կարին, որպեսզի նրա իշխանությունը օրինավոր ճանաչվի նաև Սրբաժտյան Հայաստանի վրա: Մժեժը միաժամանակ սպառնում է, որ եթե կաթողիկոսը չհերկայանա կայսրին, նրա հետ չհաղորդվի և հայ եկեղեցուն չմիաբանեցնի հունականի հետ, Սրբաժտյան Հայաստանն անշուտեւ կտա Սրեկյան Հայաստանից և այնտեղ նոր կաթողիկոս կնշանակի: Սյա խիստ սպառնալիքը ստեղծում է ծանր կացություն, Նզր կաթողիկոսը վախենում է հայ եկեղեցու նոր երկպառակությունից արաբական արշավանքների ծանր պահին: Կաթողիկոսը կայսրի առաջարկը անուշադիր չի թողնում, նա անմիջապես խորհրդակցում է Թեոդորոս մշտունու և ուրիշ նախարարների հետ, որոշ եզրակացություն գալու համար:

Թեոդորոսը, Ռշտունյաց տոհմի և Ռշտունիքի մեծ իշխանն էր: Սիրեսոս պատմագիրը նրա գործունեություն մասին առաջին

անգամ հիշատակում է Կոմիտաս կաթողիկոսի մահվանից հետո, երբ նա 628 թվին ակտիվ կերպով նոր կաթողիկոս էր առաջ քաշում Քրիստափորին՝ Իսկ դա ցույց է տալիս, որ Թեոդորոսը մեծ հեղինակություն էր ձեռք բերել երկրում և նա պետք է տարիքով լիներ ոչ պակաս, քան 30—35 տարեկան և ծնված պիտի լիներ մոտավորապես՝ 593—598 թ. թ. շրջանում։ Վարադատիրոց մարզպանի ծավալուն շինարարության ժամանակ, 631 թվին, նա ձեռք է բերում Արևելյան Հայաստանի զորքերի ընդհանուր հրամանատարի՝ սպարապետի պաշտոնը։ Բայց քանի որ 633 թվին Վարադատիրոց Բազրատունին, վախենալով Մարտատականի մարզպան Ռոստոմից, անցել էր Արևմտյան Հայաստանի ընտանիքով, Արևելյան Հայաստանում՝ հայ իշխանների մեջ աչքի էր ընկնում Թեոդորոս Ռշտունին, որն արդեն սկսել էր խոշոր դեր խաղալ երկրում։ Այդ պատճառով, Նզրն առաջին հերթին դիմում է նրան, որը տրդանդավոր զորավար էր, մեծ հայրենասեր և դիվանագետ իշխան։ Թեոդորոս Ռշտունին հակառակահոսանքի հոսանքի կողմնակից էր և չէր սիրում հույների իրենց խորամանկությունների համար։

1 Թեոդորոս Ռշտունին և ուրիշ աչքի ընկնող նախարարներ, հաշվի առնելով արաբների վերահաս վտանգը, հույների հետ չթշնամանալու համար, խորհուրդ են տալիս կաթողիկոսին գնալ Կարին, կայսրի մոտ և հայաց իրավունքն ու դավանությունն արիությունը պաշտպանել։ Նզր կաթողիկոսն իշխաններին խորհրդից հետո, մի քանի հայ վանականների հետ միասին մեկնում է Կարին և բանակցությունների մեջ մտնում կայսրի հետ՝ Կաթողիկոսն ընդունում է հունական դավանանքի ուղղությունը և կայսրի հետ Կարինի եկեղեցում հաղորդվում է։ Հերակլը այդ զիջման դիմաց իջմիածնի վանքին է նվիրում Կողբի աղանաքների մի մասը, որից հետո Նզրը վերադառնում է Դվին։ Թեև հայոց կաթողիկոսն այս զիջումն արեց, բայց այդ դեռ չէր նշանակում, որ հայերն արդեն ընդունել են քաղկեդոնական դավանանքը։ Դա քաղաքական տուրք էր, որ կատարեց Նզրը Հերակլի պահանջների հանդեպ, արաբների նվաճումների նախօրեին միասնաբար պայքարի դուրս գալու համար։ Նույնիսկ հունաստանյան Թեոդորոս Ռշտունին արաբական վտանգի պատճառով մի առ ժամանակ

հակվեց հուլյներին կողմը: Հետևաբար, Եզրին չի կարելի մեղադրել քաղկեդոնական դավաճանք ընդունելու մեջ:

Սակայն վերոհիշյալ զիջումներից հետո էլ բյուզանդական արքունիքը և Հերակլ կայսրի երկրպագու ՄԺԵԺ Գնունին շարունակում են հալածանքը հայ իշխանների դեմ: Այդ պատճառով Բյուզանդիայում ապաստանած հայ իշխանները սկսում են միաձուլ հուլյն իշխանների հետ և դավադրություն կազմել Հերակլի դեմ: Կայսրի դեմ սկսած դավադրությանը մասնակցում էին նաև Վարազդտիրոցը և նրա որդին՝ Սմբատը: Բայց առաջինը խորհուրդ է տալիս դավադիրներին, որ Հերակլին միայն զահազուրկ անեն և ոչ թե սպանեն: Դավադրությունը բացվելուց հետո, կայսրը բոլոր դավադիրներին ձեռքերն ու քթերը կտրել է տալիս, միայն խնայում է Վարազդտիրոցին և նրա որդուն, որոնց 634 թվին աքսորում է Աֆրիկա: Իսկ ՄԺԵԺ Գնունին կայսրի թելադրությամբ հալածանքներ է սկսում երկրում: Նա ձերբակալում ու շղթայում է Դավիթ Սահառունուն և ուղարկում է Պոլիս, որն իբրև թե նույնպես մասնակից է եղել ապստամբությանը: Բայց Դավիթ Սահառունուն հաջողվում է 635 թվին աքսորի ճանապարհին ազատվել շղթաներից, փախչել ու վերադառնալ Հայաստան և կանգնել հայկական զորքերի ղուխը: Այնուհետև նա, հայ իշխանների օգնությամբ, հարձակվում է ՄԺԵԺ Գնունու վրա, հաղթում, սպանում է թե ՄԺԵԺին և թե նրա օգնական Վարազդնիլ Գնունուն, որից հետո հայ իշխանների պահանջով Հերակլ կայսրը ստիպված է լինում ոչ միայն արգարացնել Դավիթ Սահառունուն, այլև նշանակել նրան Հայաստանի կառավարիչ՝ Կյուրապաղատի տիպոսով, որն այդ պաշտոնում մնում է երեք տարի (635—638): Վերոհիշյալ անցքերը տեղի ունեցան 634—635 թվերին, երբ 634 թվի վերջերին Յարմուկի ճակատամարտում արաբները լուրջ պարտության էին մատնել բյուզանդացիներին: Բայց զբաղվելով վերջանում Բյուզանդական կայսրության նենգությունները Հայաստանում: Դավիթ Սահառունու դեմ շարունակվեցին դավադրությունները, մինչև որ նրան զենքի ուժով հեռացրին (638 թ.): Դրանից հետո Հայաստանի երկու մասերն էլ փաստորեն մնում են առանց ղեկավարի: Սերեոս պատմադրի ասելով՝ «անմիաբանեալ ամէնայն ազատացն, կորուսին զերկիրս Հայոց»:

Մյսպիսով, արաբական արշավանքների նախօրյակին, Հե-
րակկ կայսրը փոխանակ միաբանություն ստեղծելու հայերի և
հույների միջև, կաղմակերպելու նրանց ռազմական ուժերը և
դուրս բերելու արաբների դեմ, ընդհակառակը, բռնել էր երկու
ժողովուրդների միջև արհեստական դժգոհություններ ստեղծելու
ուղին, անտեղի առաջ բերելով կրոնական դավանանքի խնդիրը.
այդ հողի վրա նա հայ իշխանների ու ժողովրդի մեջ սկսել էր հա-
լածանք, որով հող էր ստեղծել արաբների նվաճումների համար:

Արաբների արշավանքների նախօրյակին, թեև հայ իշխա-
նների մեծ մասը իրենց ղուլությունը պահպանում էին Հայաս-
տանում, բայց չհզոքացել և կուչ էին եկել իրենց ամրոցներում.
միայն աչքի ընկնող դեր էր խաղում Թեոդորոս Ռշտունին, որը
հետևում էր օրդա կուրպին և մատնում էր երկրի փրկության
մասին: Այս էր արաբական խալիֆայի արշավանքների նախօր-
յակին Հայաստանի ներքին քաղաքական վիճակը:

Արաբների առաջին արշավանքը գեպի Հայաստան

Պաղեստինի, Միրիայի, Միջագետքի և Պարսկաստանի նվա-
ճումներից հետո, հերթը գալիս է Հայաստանի գրավմանը: Արաբ-
ների առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան տեղի է ունենում
640 թվին Աբդուլ Ռահիմ զորավարի գլխավորությամբ: Արա-
բական զորազնգերը 637 թվի Բադկիսի ճակատամարտից հետո
Սադե զորավարի գլխավորությամբ շարունակում էին իրենց նվա-
ճումները Պարսկաստանում: Սադեին իր զորազնգերի մի մասին,
Աբգուլ-Ռահիմ զորավարի ղեկավարությամբ, ուղարկում է գեպի
Հայաստան:

Արաբական զորազնգերը Հայաստան են մտնում Միջագետքից
հարավի կողմից: Նախ գրավում են Պոկաց նահանգը: Վարդիկ
Մոկացի և Սահուռ Անձևացի իշխանները փոխանակ դիմադրու-
թյուն ցույց տալու արաբներին, անձնատուր են լինում նրանց և
արաբական զնգերին առաջնորդում են դեպի երկրի խորքը:
Արաբական զորամասերը Մոկսից-Բիթլիսի կիրճով մտնում են
Տարոն, որտեղ Տիրան Մամիկոնյանը լուր է ուղարկում բոլոր հայ
իշխաններին, որ գան և միասին կռվեն արաբների դեմ: Բայց շատ
քիչ իշխաններ եկան օգնության: Տիրանը միայն իր տոհմի իշ-

խաններով ու 8.000 զորքով դիմադրություն է կազմակերպում։
Նա մի քանի անգամ վճռական հակահարված է տալիս արաբ-
ներին, սպանում է դավաճան հայ իշխաններից Սահուռ Անձե-
վացուն, բայց վերջում ինքն էլ պարտություն կրելով ընկնում
է հերոսի մահով ուրիշ երկու Մամիկոնյան իշխանների հետ։
Արարները գրավում են Տարոնի գավառը և ավերում սրբավայրե-
րը՝ Աշտիշատը, Գլաղը և Մատնավանքը։ Յյդ նույն ժամանակ
արաբները հերթականությամբ գրավում են նաև Սասունը,
Աղձնիքը, Չորբորդ Հայքը, Արղըն և Բաղեշը։ Ապա, հաղթահա-
րելով հայերի բոլոր դիմադրությունները, շարժվում են դեպի
երկրի խորքը գրավելով՝ Բղնունիքը (Խլաթի շրջանը), Ադիովիտը
և Առերաւնի գավառները ահ ու սարսափ տարածելով գրաված
բոլոր վայրերում։ Այնուհետև արաբական բանակը երկու մասի
բաժանվելով շարժվում է դեպի հյուսիս։ Արաբական զնդերի մի
մասը գնում է դեպի Ջավախքի գավառը, նպատակ ունենալով
մտնել Թբիլիսի և գրավել Վրաստանը, իսկ բանակի հիմնական
մասը, կոտրելով հայերի դիմադրությունները, Վանա լճի հյուս-
սիսային ավերով, Բերկերի ձորով, Կոգովիտ գավառով, Օրդոֆի
(Չնդլի) լեռնանցքով մտնում է Արարատյան դաշտը, նպատակ
ունենալով գրավել Դվին քաղաքը։

Հայ նախարարները արաբներին ճանապարհին չեն կարո-
ղանում կանգնեցնել։ Թեոդորոս Ռշտունու ցուցմունքով Թեո-
դորոս Վահեպունին, Խոջան Առավելյան և Շապուհ Ամատունին
լուր են ուղարկում Դվին, որ քաղաքը ամուր պաշտպանեն ա-
րաբներից մինչև իրենց օգնության հասնելը։ Շրջապատի գյուղա-
ցիները մտնում են քաղաք և քաղաքացիների հետ միասին կազ-
մակերպում են քաղաքի պաշտպանութունը։ Հայերը քանդեցին
Յեժամորի կամուրջը, արաբների արշավանքի առաջն առնելու հո-
մար, բայց թշնամին Վարդիկ Մոկացու առաջնորդությամբ ան-
ցավ գետը և հուլիս ամսին, հասնելով Դվինի մոտ գտնվող Խոս-
րովակերտ անտառին, պաշարեց քաղաքը։

Արաբները 640 թվին, երեք ամիս պաշարում են Դվին
քաղաքը, բայց չեն կարողանում գրավել այն, որովհետև հայերը
լավ էին ամրացրել պարիսպները և հերոսական դիմադրություն
են ցույց տալիս թշնամուն և ետ մղում նրա բոլոր հարձակում-
ները։ Պատմական տեղեկությունները վկայում են, որ այդ

ժամանակ Դվինում էր ապրում 12 տարեկան մի արաբ, Արդու Ազիզ անունով: Սա, երբ տեսնում է, որ արաբները չեն կարողանում դրավել քաղաքը, մի գիշեր, գաղտնի, Դվինի պարիսպի նեղ անցքերից վեր բարձրանալով՝ բռնվում է բերդապահներին, թե արաբները քաղաքը գրավել են: Պահակները ահից փախչում են, իսկ արաբները սահողովքներով բարձրանում են պարիսպներից և 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին շատ հեշտ կերպով մտնում են քաղաք և գրավում այն:

Դվինի առումից հետո արաբներն անխնա ավերում, թալանում և մեծ կոտորած են սարքում: 7-րդ դարի պատմագիր Սեբեոսի ասելով ժԲ (12) հազար մարդ են կոտորում, ապա մեծ քանակությամբ ավար ու ԼՆ (35) հազար մարդ գերի վերցնելով վերադառնում են Սիրիա, անպատակ սիրելով ճանապարհին հաջորդապես վայրերում: Արաբական բանակը վերադարձի ճանապարհին Կոզովիտ գավառում հանդիպելով հայոց զորավար Թեոդորոս Ռշտունու ժողովրդի գործին, որը գալիս էր Դվինին օգնության, հանկարծակի հարձակվում են արաբների վրա, գերիներին ազատելու և ավարը ետ խլելու նպատակով: Բայց պարավելով ետ են քաշվում, իսկ արաբներին հաջողվում է գերիների և ավարի մեծագույն մասը տանել իրենց հետ Սիրիա: Դրանով վերջանում է արաբների առաջին մեծ արշավանքը դեպի Հայաստան:

Այսուհետև Թեոդորոս Ռշտունի զորավարը, որի հեղինակությամբ շատ էր բարձրացել երկրում, հատկապես արաբների արշավանքի ընթացքում, իր զորագնդով մեկնում է Դվին՝ այնտեղի գործերը կարգի բերելու, զորքը կազմակերպելու և հետագայում արաբների նոր արշավանքներին հաջող դիմադրություն ցույց տալու համար: Դվինի գրավումն ու կոտորածն արագացնում են ձերուհի Եզր կաթողիկոսի մահը՝ 641 թվի սկզբին: Թեոդորոսը, որ եկել էր Դվին քաղաքը տեսնելու և կարգի բերելու, սախաված եղավ զբաղվելու նոր կաթողիկոսի ընտրությամբ, որովհետև երկիրը վատտորեն մնացել էր առանց աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարների: Դվին հրավիրելով մի շարք իշխանների ու եպիսկոպոսների, կաթողիկոս են ընտրում Տաջը նահանգի Իշխան գյուղի գյուղացի Ներսեսին (641—661): Այսպիսով, Ներսես Գ-ը կաթողիկոս է դառնում այն ժամանակ, երբ

Պվինում գեոկս չորացած չէր անմեղ զոհերի արյունը և նրա կաթողիկոսութունը փաստորեն սկսվեց դիակներ թաղելով: Այդ նույն ժամանակ (641) մահանում է նաև Հերակլ կայսրը: Ներքին որոշ տարածաշրջաններից հետո կայսր է դառնում 12 տարեկան Կոստանդ II-ը, որին հայ պատմագիրները Կոստանդին են կոչում՝ հոր անունով: Նոր կայսր Կոստանդը բոլոր աջաորված հայերին ազատութուն է շնորհում և վերադարձնում իրենց տեղերը: Հայաստան են վերադառնում նաև Վարադտիրոցը և իր որդի Սմբատը:

Ներսես կաթողիկոսի և իշխանների պահանջով Կոստանդ կայսրը Վարադտիրոցին նշանակում է Հայաստանի կառավարիչ, իսկ Թեոդորոս Ռշտունուն Հայաստանի զորքերի հրամանատար-սպարապետ և պատրիկոսության աստիճան: Անշուշտ Թեոդորոս Ռշտունին դրանից առաջ սպարապետ էր, կայսրը միայն վաճկաբացում է նրան իր պաշտոնում. դրանով նա աշխատում է այդ նշանավոր հայ զորավարին և գործչին ավելի սիրաշահել: Վարադտիրոց կառավարիչը ծերացած լինելով շուտով մահանում է, և նրա փոխարեն Հայաստանի կառավարիչ են նշանակում նրա որդի Սմբատին՝ կյուրապազատի աստիճանով: Իսկ Ներսես Տաշեցի կաթողիկոսը հաշվի տանելով, որ պարսիկներն այլևս իրենց իրավունքները չեն կարողանում վերականգնել Հայաստանի նրկատմամբ, արաբներն էլ գնալով ուժեղանում են, թեքվում է գեոլի հույները և մեծ հույսեր է կապում բյուզանդական կայսրի հետ:

Թեոդորոս Ռշտունին, հայ ժողովրդի կյանքն ու զոյութունը վերահաս վտանգից փրկելու համար, նույնպես հակվում է գեոլի հույները, մեծ հույսեր դնելով բյուզանդական կայսրի դինական օգնության վրա, որ հայ և բյուզանդական զորքերի միացյալ ուժերով կշարգեն արաբներին:

642 թվին Կոստանդ կայսրը Պրոկոպ զորավարի գլխավորությամբ կայսերական մի զորաբանակ է ուղարկում Հայաստան, որը հայկական զորքերի հետ միասին պիտի պաշտպաներ ևրկիրն արաբների նոր արշավանքներից:

Մարաբների երկրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան տեղի է ունեցել 642—43 թ. թ., որովհետև «Մարաց մեծ կռիվը» արաբների և պարսիկների միջև կայացել էր 641 թվին՝ Նահավինդում, որակելից հաղթանակով էին դուրս եկել արաբները։ Պարզ էր, որ գրանից հետո արաբական բանակը պիտի արշավեր դեպի Հայաստան Ատրպատականի կողմից՝ Զուլֆայի և Նախիջևանի ուղղությամբ։

Արաբներն Ստրապոտականը զրավելուց և ավերելուց հետո, 642 թվին մանում են Պարսկահայաստան, զրավում ու թալանի են ենթարկում Պողթան գավառը և «գաստակերտ» Նախիջևանը։ Այդ ժամանակ բյուզանդական Հայաստանի սահմանագլխին բանակ դրած Հայոց զորավար Թեոդորոս Ռշտունին և Պրոկոպ հույն զորավարն իրար հետ տարածաշրջանում մեջ էին գտնվում, որի հետևանքով Թեոդորոսը իր 8 հազար հայկական զորքով հեռանում է Պրոկոպի մոտից, գնում է Կոդուխտ գավառի հարավային կողմը գտնվող Գառնի գավառը և սպասում այնտեղ։ Թեև պատմիչների մաս ուղղակի ապացույցների չկան նրանց միջև եղած տարածաշրջանների պատճառները պարզելու համար, բայց մենք հաստատ պնդում ենք, որ այդ տարածաշրջանները տեղի են ունեցել Պարսկահայաստան ներխուժած արաբական զորքերին դիմադրության ցույց տալու և չտալու շուրջը, այսինքն՝ հայրենասեր իշխան Թեոդորոսն աշխատել է համոզել Պրոկոպին, որ արաբներին դիմադրության ցույց տան ոչ միայն բյուզանդական Հայաստանի սահմանագլխին, այլև Պարսկահայաստանի սահմանագլխին և առհասարակ թույլ չտան արաբներին մտնել Հայաստան։ Իսկ Պրոկոպը դեմ է եղել Թեոդորոսին և աշխատել է պաշտպանել միայն բյուզանդական Հայաստանի սահմանը։ Ահա երկու զորավարների միջև տեղի ունեցած տարածաշրջանների սրտածառները։ Ըստ երևույթին բյուզանդական անբարտապան և ապաշնորհ զորավարը մեծ հույս էր դրել իր 60 հազարանոց բանակի վրա, բայց այդ անբարտապանությունը ծանր է նստում հուսական բանակի վրա։

Արաբները Նախիջևանը զրավելուց հետո, իրենց զորքը բաժանում են երեք մասի և երեք ուղղությամբ շարժվում են դե-

պի Հայաստանի տարրեր կողմերը: Առաջին գործառն շարժ-
վում է դեպի Սյունիք և Աղվանք, երկրորդը՝ Այրարատ և եր-
րորդը՝ Վասպուրական:

Դեպի Այրարատյան աշխարհը շարժվող գործառն ապա-
տակ սփռելով իր անցած ճանապարհին, հասնելով Երևան քաղա-
քին, պաշարում է այն, բայց չի կարողանում գրավել: Իսկ գա-
ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ Երևանի բերդը և Երևան քա-
ղաքը բաժանված մեծ են եղել և խոշոր դեր են խաղացել Այրա-
րատյան աշխարհում: Արարական գործառն չկարողանալով գր-
ավել Երևանը, թողնում է քաղաքի պաշարումը և շարժվում է
դեպի հարավ՝ Իգդիրով, Օրդոֆի կերճով մտնում է Կոզովիս
գավառ և պաշարում Արծաի գյուղը: Սակայն արարներն այս-
տեղ ևս հանգիստվում են յուրջ դիմադրության և միայն բերդա-
պահների անդգուշության պատճառով նրանք իմանում են Կա-
խանակապետի բարձունքի գաղտնի անցքը և այնտեղից ներս
մտնելով կոտորում են պահապաններին ու 643 թվի օգոստոսի
10-ին կիրակի օրը գրավում են Արծաի գյուղն ու բերդը:

Սակայն շուտով Թեպոբուս Բշտունին օգնության է հա-
նում Արծաիին, որը ոչ միայն ետ է գրավում, այլ և իր 8 հա-
զարանոց զորաբանակով լուրջ ջարդ է տալիս արարական զո-
րամասին, զրում ու դուրս է քշում երկրից, ետ էլելով ողջ ա-
վարն ու գերիները: Նույն վախճանին է արժանանում նաև Այու-
նիքի և Աղվանքի վրա արշավող գործառն: Այս գորագնդի վրա
են հարձակվում Սյունիքի և Աղվանքի զորքերը Նախիջևանի
գավառի սահմանում և ջարդում ու զրում նրան: Այլ ընթացք
ունեցան Վասպուրականի վրա ուղղվող արարական զորագնդի
զործողությունները:

Արարական այս զորագնդը շարժվելով դեպի Վասպու-
րական, Արտազ գավառի միջով հարձակվում է Մարտոցայքում
գտնվող Պրոկոպ զորավարի 60 հազարանոց բանակի վրա և ջար-
դում նրան «Ի դաւառին՝ Կոզովտի և սահմանս Բաղուձորն և
Մարդոցայից»: Բյուզանդական բանակը, որը կոչված էր պաշտ-
պանելու բյուզանդական Հայաստանի սահմանը, անմարտունակ
դուրս եկավ իր գոտողամիտ զորավարի պատճառով: Պատմիչների
ասելով, վերոհիշյալ երկու բնակավայրերը գտնվել են բյուզան-
դական Հայաստանի և պարսկական Հայաստանի սահմանագլխին,

Խոյից դեպի Կոզովիտ տանող երկու հին ռադմուզիներ լրա-
Մարդոցայքը գտնվել է Խոյից Արտազ, Արաղայի գաղտով դե-
պի Կոզովիտ գավառը տանող ճանապարհի վրա, իսկ Բադուձորը
(Բազեի ձորը) գտնվել է Խոյից Արտազ և Կոզովիտ գավառը
տանող ճանապարհի վրա: Այս բնակավայրերում էին գտնվում
բյուզանդական դորամասերը:

Պրոկոպիոսը Թեոդորոսի հեռանալուց հետո զորքը տեղավո-
րեց Մարդոցայքում, որպեսզի դուրս գար արաբների դեմ, բայց
Թշնամին կանխեց Պրոկոպին և հանկարծակի հարձակվելով հույ-
ների վրա, 10 հազար զորքով նրա 60 հազարանոց բանակը ջար-
դեց: Բյուզանդական բանակը մեծ գոհեր տալով խուճապահար
քոնեց նահանջի ճանապարհը: Արաբական այս զորամասը, չնա-
յած, որ հաղթեց հույներին, բայց նույնպես զերիներով և ավա-
րով վերադարձավ Արաբիա 643 թվին: Այսպիսով, հայերն իրենց
քաջ ու հմուտ զորավար Թեոդորոս Ռշտունու զլխավորությամբ,
փոքրաթիվ զորքով ջարդեցին արաբներին, այն ինչ, գոռոզ Պրո-
կոպը իր 60 հազարանոց բանակով պարտություն կրեց 10 հա-
զարանոց արաբական զորամասից: Դրանով վերջացավ արաբ-
ների երկրորդ արշավանքը:

ՎԱրաբներն իրենց վերահիշյալ երկու արշավանքների ըն-
թացքում չեն կարողանում ամբանալ Հայաստանում, նրանք
վերցրել էին ավար ու զերիններ և վերադարձել Արաբիա: Նրանց
այս արշավանքներն ավելի շատ ունեցել են ասպատակության և
ավարառության բնույթ:

Հայ-հունական հարաբերությունները, արաբների երրորդ
արշավանքը և Թեոդորոս Ռշտունու կնքած պայմանագիրը
Մուավիայի հետ

Արաբների Հայաստանից հեռանալուց հետո, երկիրը մոտ
8 տարի զերծ մնաց արշավանքներից և ձեռնամուխ եղավ ավե-
րակ քաղաքների ու գյուղերի վերականգնմանը: Մավավից նաև
եկեղեցական շինարարությունը, վերաշինվեց Դվինի ու Մարզպի
եկեղեցին, որը այրել էին արաբները: Մի եկեղեցի կառուցվեց
Խորվիրապում, հիմք դրվեց Զվարթնոց հոյակապ եկեղեցու շի-
նարարությանը:

Հայերը վանքերի ու եկեղեցիների շինություններով աշխատում էին ամրապնդել հայ լուսավորչական եկեղեցին, որի դեմ տոնձգումներ էին անում հույները: Բայց այդ շինարարության թափը շուտով կանգ առավ, որովհետև երկրում եղած բյուզանդական զորավարներն ու պաշտոնյաներն իրենց ճնշումներով, ծանր հարկային կեղեքումներով և կրոնա-դավանական նոր հալածանքներով շատ խիստ նեղեցին հայերին:

Բյուզանդական զորավարները դեռևս Մարզոցայքի ճակատամարտից սկսած մշտապես մեղադրում էին Թեոդորոս Ռշտունուն, որ իբրև թե նա դավաճանել է հույներին Մարզոցայքում, այդ պատճառով էլ արաբները հաղթել են: Մինչդեռ Թեոդորոսի կողմից դավաճանական ոչ մի քայլ տեղի չէր ունեցել, նա միայն հույների հետ միասին չէր կռվել, այլ առանձին, և շատ ավելի նվիրված, քան իրենք՝ հույները: Որոշ մեղադրանք էլ հարուցեցին Հայաստանի կառավարիչ Սմբատ Բագրատունու հասցեին, որ նա հունական քաղաքականություն չի վարում և զոնվում է Ռշտունու ազդեցության տակ: Այդ մեղադրանքն սկսել էր Պրոկոպ զորավարը արքունիքի առաջ՝ իրեն արգարացնելու համար, որին իրավացի կերպով մեղադրում էին Մարզոցայքում կրած պարտության համար:

Թեոդորոս Ռշտունու դեմ եղած մեղադրանքները հույն զորավարներն ու ժեղացիքին 644—645 թվերին, մինչև որ Թովմա գորավարի խարդախությունների հիմա՞ վրա 646 թվին նա ձերբակալվեց և ուղարկվեց Բյուզանդիա՝ դատվելու համար: Բյուզանդիա աքսորվեց նաև Հայաստանի կառավարիչ Սմբատ Բագրատունին:

Հույներն այդ հալածանքները հայերի դեմ արեցին այն ժամանակ, երբ արաբները նորից սկսել էին իրենց արշավանքները:

Թեոդորոս Ռշտունին կրեք տարի կալանքի մեջ մնաց Բյուզանդիայում, բայց իր համառ կամքի, աշխատանքի և Բյուզանդիայում եղած հայրենասեր հայ իշխանների միջոցով արդարացվեց և վերադարձավ Հայաստան 649 թվին ու նորից իր ձեռքը վերցրեց երկրի ռազմական ուժերի գեկավարությունը, ինչպես նաև Հայաստանի կառավարման պաշտոնը, որովհետև Սմբատ Բագրատունին չէր վերադարձել Հայաստան:

Թեոդորոս Ռշտունու բացակայութեան տարիներին հույները կրօնական նոր հալածանք սկսեցին հայերի դեմ: Կոնստանդ կայսրի հրամանով Պոլսից Հայաստան է գալիս հայտնի հայ փիլիսոփա Դավիթ Բագրեւանդցին, որը 648 թվին Դվինում ժողով դումարեց և պահանջեց, որ հայերն ընդունեն քաղկեդոնական դավանանքը: Թեև ներսեւ Տաշեցի կաթողիկոսը բռնեց ղիջումներ ճանապարհը, բայց հայերը դեմ էին այդ դավանանքին և հույներին երբեք չէր հաջողվում Հայաստանում տաբածիլ քաղկեդոնականութունը և ղրկել հայ եկեղեցուն իր անկախությունից, որի միջոցով հայ ժողովուրդը պահպանում էր իր ինքնավարությունը:

Հայ-բյուզանդական պայքարի շրջանում արաբներն Օմարի սպանությունից հետո, Օսմանի ժամանակ նորից վերսկսեցին իրենց արշավանքները: Նրանք իրենց բանակը երեք մասի բաժանելով՝ ձեռնամուխ եղան նոր նվաճումների: Արաբական մի զորամասը Սֆրիկայի հյուսիսային մասերով շարժվում է դպի Խալանիա, երկրորդը՝ Ասորիքից՝ դեպի Կիլիկիա և Փյքը Ասիա, իսկ երրորդը՝ դեպի Միջագետք ու Պարսկաստան, որովհետև Սասանյան դինաստիայի վերջին թագավոր Հագկերտ III-ը Միջին Ասիայից փորձեր էր անում վերականգնել իր Թագավորութունը: Վերջին երկու զորամասերը սպառնում էին նաև Հայաստանին: Այդ պատճառով, հայ ժողովուրդը նորից կանգնում է վտանգի առաջ, նամանավանդ, որ երկրից բացակա էր Թեոդորոս Ռշտունի հայրենասեր զորավարը:

Բյուզանդիան, որ տիրում էր ամբողջ Հայաստանին, ոչ մի պաշտպանութուն ցույց չէր տալիս, նա իր սեփական հողը չէր կարողանում պաշտպանել: Երկրում եղած հունական զնդերն ու նրանց հրամանատարները փոխանակ հայերին իրենց շուրջը համախմբելու և միասնաբար պայքար կազմակերպելու թշնամու դեմ, ընդհակառակը, հայերի նկատմամբ սկսել էին խիստ կեղեքումներ ու հալածանքներ: Մյգ հողի վրա Հայաստանում առաջանում են նոր տարաձայնություններ՝ արտաքին ուժերի դնահատման շուրջը և կազմակերպվում է հակահունական ուժեղ հոսանք, որին հարեց ու գլխավորեց Թեոդորոս Ռշտունին, երբ Բյուզանդիայից վերադարձավ Հայաստան:

649 թվին արաբական նավատորմիղը ծովից, զորքը ցա-

մաքից սպառնում էին Բյուզանդական կայսրութեանը Պոլսի
դռների առաջ: Կոնստանդ կայսրը միայն կարողանում է պա-
տերազմական տուգանք վճարելու գնով եռամյա (649—652)
հաշտութեան դաշինք կնքել և փրկել կայսրութեանը կործանու-
մից: Բյուզանդիայի այս պարտութեանից հետո կովով կողմերի
ուժերի գնահատման հաջքը շատ ուժեղ կերպով է զրկում Հա-
յաստանում: Այս վճռահան պահին արաբները 650 թվին կա-
տարում են իրենց երրորդ արշավանքը Քեպի Հայաստան: Արա-
բական դորադնդերն այս անգամ դարձյալ Հայաստան են մըտ-
նում Ատրպատականի կողմից, այժմյան Զուլֆայի վրայով: Նը-
բանք առանց լուրջ դիմադրութեան զրկվում են Նախիջևանը,
Դվինը, Արծափը և ուրիշ շատ վայրեր: Բայց աստիճանաբար
ժողովրդի կողմից նրանց դեմ կազմակերպվում է կատաղի դիմա-
դրութեան և վերահաս ձմռան սառնամանիքները, ուտելիքի
պակասը ստիպում են արաբներին ետ վերադառնալ, իրենց հետ
տանելով դարձյալ ավար և գերիներ: Այդ պատճառով արաբների
այս երրորդ արշավանքը նույնպես կրել է ավարառութեան և
սասպատակութեան բնույթ: Հայաստանում եղած բյուզանդական
զորքերը զրեթե դիմադրութեան ցույց չտվեցին արաբներին:

Արաբների երրորդ արշավանքը և Բյուզանդիայի բռնած
դիրքը հայերի նկատմամբ, ինչպես նաև նրա կրած պարտու-
թեանը խալիֆաթից, ստիպում են հայերին, հատկապես Թեո-
դորոս Ռշտունուն, բռնել չարիքների փոքրագույնի կողմը և փր-
կել Հայաստանը: Առհասարակ Թեոդորոս Ռշտունի դորավարը
սկզբում մերժեց թե՛ բյուզանդական և թե՛ արաբական օրին-
տացիաները: Նա աշխատեց պահպանել հայ ժողովրդի անկախու-
թեանը և նախաձեռնող եղավ նրա պատմական բախտի պաշտ-
պանութեանը: Այս միջոցառւոյնի դեպքերի ամենածանր ժամա-
նակաշրջանում կանգնեց հայ ժողովրդի ուղղական ուժերի գլուխը
և անկաշուռ ու անձնվեր կերպով պաշտպանեց իր հարազատ ժո-
ղովրդին: Նա հակվելով Բյուզանդիայի կողմը, ազատեց Հայաս-
տանը կայսրութեան նվաճողական ճանկերից և վերջինի անվա-
նական իշխանութեան տակ՝ փաստորեն երկրի իրական տերն ու
կառավարիչը հանդիսացավ: Բայց երբ արաբական վտանգը լուրջ
կերպարանք ստացավ և անկախութեան հույսերը անցան անհա-
ջող, նա ընտրեց չարիքների փոքրագույնը և անցավ արաբների

կողմը, փրկելու երկիրը նրանց աշխարհակործան արշավանքներից ու հույների հալածանքներից:

Թեոդորոս Ռշտունու համաթոհները թվով քիչ էին, երկրի իշխանների մեծ մասը դեռևս Բյուզանդիայի կողմն էին և իրենց կապերն ու ակնկալությունները չէին կտրել կայսրությունից: Բյուզանդիայի կողմն էր նաև կաթողիկոս Նեքսեսը, որը մի շարք նախարարներ իր կողմը գրաված, համառ կերպով հակառակում էր Ռշտունուն: Նրանք դառնում էին, որ արաբների վտանգը հընարավոր է հեռացնել Հայաստանից միմիայն Բյուզանդիայի օժանդակությամբ:

Գաղաքական այս տարրեր ուղղությունները գնալով ուժեղանում են 650 թվից հետո և աստիճանաբար իշխանների զգալի մասը դնում է Ռշտունու հետևից: Նա հաշվի առնելով միջազգային բարդ քաղաքական իրադրությունը, բանակցությունների մեջ է մտնում խալիֆաթի Սիրիայի փոխարքա, նշանավոր գուրավար Մուավիայի հետ, որն Արաբիստյում մեծ ազդեցություն ուներ:

Արաբական խալիֆաթն այդ ժամանակ բաժանված էր երեք փոխարքայություն՝ առաջին՝ բուն Արաբիա Մեդինա կենտրոնով, երկրորդ՝ Միջագետքն ու Պարսկաստանը Տիգրոս կենտրոնով և երրորդ՝ Պաղեստինը, Սիրիան և փոքր ասիական երկրները Դամասկոս կենտրոնով: Հայաստանը մտնում էր այս երրորդ փոխարքայության սահմանների մեջ, դրա համար էլ Ռշտունին բանակցությունների մեջ է մտնում Դամասկոսի փոխարքայի հետ:

Արաբական փոխարքայի հետ սկսած նախնական բանակցություններից հետո, 651 թվին, հակառակ Կոնստանդ կայսրի կամքի ու նախազգուշացումների, Թեոդորոս Ռուշտունին մեկնում է Դամասկոս Մուավիայի մոտ և կնքում է Հայաստանի համար ձեռնադր հետևյալ պայմանագիրը՝

1. Հայաստանը ճանաչում է արաբական խալիֆաթի գերիշխանությունը:

2. Հայաստանը խալիֆաթին յոթ տարի հարկ չպիտի վճարի, յոթ տարուց հետո վճարում է այնքան, որքան կկարողանա:

3. Հայաստանը պետք է պահի 15,000 հեծեկազոր, որի ու-

ճիշդ պարտավորվում է վճարել խալիֆաթը, իսկ այդ դրքի սը-
նունդը մատակարարում է Հայաստանը:

3. Հայաստանի հեծելազորը բացի Ասորիքից, մնացած բո-
լոր տեղերը պիտի կռվի դեմ:

5. Արաբական խալիֆաթը հանձն է առնում զորքով օչնել
Հայաստանին՝ բյուզանդական կայսրության կամ այլ թշնամի-
ների հարձակումների ժամանակ:

6. Հայաստանում արաբ պաշտոնյա չպետք է նշանակվի,
եղևիլը պիտի կառավարեն հայերը:

7. Արաբական խալիֆաթը Հայաստանից երբ հարկ գանձի,
պարտավոր է դրամի հետ զուգընթաց վերցնել նաև հացահատիկ:

Ինչպես երևում է պայմանագրի կետերից, դաշինքը վերին
աստիճանի ձեռնտու է Հայաստանի համար: Արաբական փոխար-
քան անշուշտ նման ձեռնտու պայմանագիր է կնքել Ռշտունու
հետ մի նպատակով՝ սիրաշահել հայերին և դուրս բերել նրանց
բյուզանդական կայսրության ազդեցությունից, թեկուզ մեծ զի-
ջումներով: Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև կնքված վե-
րոհիշյալ դաշնագրությունն իսկապես խոշոր հարված է հասցը-
նում բյուզանդական ազդեցությանը Հայաստանում:

Հայագետ պատմաբաններն ու բանասերները սովորաբար
Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև կնքված պայմանագրի
թվականը դնում են 652 կամ 653 թվերին: Մենք ճշտել ենք,
որ այդ պայմանագիրը կնքվել է 651 թվին, Կոնստանդ կայսրի
բազմութության II տարում, իսկ պայմանագիրը կնքվել է 7
տարով և ոչ քե 3, ինչպես ցույց են տալիս Սեբեոսի պատ-
մության 1879 թ. և Պետերբուրգի և 1939 թ. երևանի հրատա-
րակությունները:

Վերոհիշյալ պայմանագիրը կնքելուց հետո, Թեոդորոսը
Դամասկոսից վերադառնում է Հայաստան և լուրջ պայքար է
սկսում իր հակառակորդների դեմ: Կոնստանդ կայսրը մի շարք
զիմումներ է ուղարկում Ռաշտունուն, որ նա իր հարաբերու-
թյունները խղի արարեն իր հետ, սակայն այդ բոլոր զիմումնե-
րը մնում են անհետևանք: Դրանից հետո կայսրը փորձ է անում
Ռշտունուն և հայ իշխաններին իր մոտ կամ Կարին քաղաքը
կանչել բացատրություն պահանջելու, սակայն այդ փորձը ևս
մնում է անհետևանք: Իսկ բյուզանդական արքունիքում զինվո-

քականներն ու բարձր պաշտոնյաները ճնշում են զործադրում կայսրի վրա, որ նա զենքի միջոցով իրեն ենթարկի «անհնա-
դանդ» հայերին:

552 թվի աշնանը 24 տարեկան Կոնստանդ կայսրը արքու-
նիքի ճնշման տակ 100 հազարանոց բանակի գլուխ անցած ար-
շավում է դեպի Հայաստան՝ զենքի զորութեամբ իրեն ենթար-
կելու հայերին և պատժելու Թեոդորոսին և նրա կողմնակիցներին,
որոնք առանց իր թույլատվության և կամքին դաշինք են կնքել
խալիֆաթի հետ, որովհետև Հայաստանը սաղմավան մեծ նշա-
նակություն ուներ կայսրութեան համար: Սակայն երբ անցնում
էր Դերջան քաղաքից, նրա դեմ էլան խալիֆաթի մարզիկ, ցույց
առնելով խալիֆի նամակը, որի մեջ գրված էր. «Հայք իմ են,
անդ մի երթար, ապա թէ երթաս՝ ես դամ ի վերայ քոյ, և առ-
նեմ զքեզ որ անդր էն փախչել ոչ կարես», իսկ կայսրն իր հեր-
թին պատասխանում է. «Այնպես իմ, և ես երթամ. դու եթե
դաս ի վերայ իմ՝ Աստուած արդարութեան դատուող է»: Կայս-
րն այսպես արհամարհելով խալիֆի պահանջը և զորքն առաջ
շարժելով համնում է Կարին քաղաքը և կանգ առնում այնտեղ:
Այն ժամանակ ծերունի Օսմանի թույլ պետության մեջ առաջ
էր խկել կռիվներ և խալիֆաթը կորցրել էր իր նախկին հզորու-
թյունը: Այդ էր պատճառը, որ Կոնստանդը հաշվի չի առնում
խալիֆի բողոքը:

Կայսրը խիստ սպառնալիքով իր մոտ Կարին է կանչում
հայ իշխաններին, կաթողիկոսին և աչքի ընկնող հոգեւորականե-
րին: Այդ ժամանակ մի շարք իշխաններ՝ Ծովաց, Սպիւրի, Բազ-
րատունյաց, Մանանազի, Դարանազի, Նկեղյաց, Կարինի, Տա-
յոց, Վանանդա, Շիրակի, Բասենի, Թուխուռնյաց, Գնթունյաց
և այլն, որոնք Թեոդորոսի կողմն էին, բայց հաշվի առնելով խա-
լիֆաթի տկարությունը և Բյուզանդիայի հզորությունը, աստա-
նակելով անցնում են հուլյսերի կողմը և կաթողիկոսի հետ ներկա-
յանում են Կարին՝ կայսրին: Իսկ Թեոդորոս Ռշտունին հաստա-
մեաց իր կնքած դաշինքին և 40 նշանադր իշխանների հետ, ո-
րոնց թվում՝ Վրաստանը, Աղվանքը, Սյունիքը, Ռշտունիքը, Վա-
պուրականը, Վահեղունիքը և այլն իրենց պինդորական զնգերով
մտան Աղթամար կղզին, որը Ռշտունին հախօրոք տնջացրել և
գարձրել էր անասիկ ամրոց:

Կոնստանդե կայսրը զայրանալով Թեոփորոս Ռշտունու վրա՝ նրան ազատում է սպարապետության պաշտոնից և նրա փոխարեն հայկական զորքերի հրամանատար-սպարապետ է նշանակում Մուշեղ Մամիկոնյանին, որն անցել էր հույների կողմը: Այնուհետև խիստ հայածանք սկսեց իրեն չհեթաբեկվող հայ իշխանների նկատմամբ, ասպատակեց նրանց երկրները, կոտորեց և կողոպուեց մի շարք նախարարական տոհմերին, բանտարկեց ու արքայության շատ իշխանների, ցրել տվեց նրանց զորամասերն ու գրնդերը: Բայց Ախթամար կղզին չկարողացավ զրավել, որտեղ Թեոփորոս Ռշտունին մի շարք իշխանների հետ մնաց անաստան և սպասում էր պատեհ առիթի: Այդ բոլորից հետո կայսրը 20.000-անոց բանակով եկավ Դվին և իջևանեց հայրապետանոցում, մոտիկից հետևելով՝ իրեն չհնազանդվող իշխաններին և պատժելու նրանց: Այս Դվինի եկեղեցում ներսես կաթողիկոսի հետ մագթանք կատարեցին, իրար հետ հաղորդվեցին և հաստատեցին քաղկեդոնական դավանանքի ուխտը: Այսպիսով, եթե դրանից 19 տարի առաջ Կարին քաղաքում եղբ կաթողիկոսը միայն խոնարհվում է Հերակլ կայսրի հրամանի առաջ, ապա ներսեսը ոչ միայն խոնարհվում է, այլև ընդունում է քաղկեդոնական դավանանքը և դառնում է նրա ջերմեռանդ պաշտպանը Հայաստանում: Դրանով, նա հենված բյուզանդական կայսրության 100-հազարանոց բանակի վրա, իր հոսանքով ժամանակավորապես հաղթանակ է տանում և մշտունու հայրենասեր մեծ իշխանին կուչ է բերում Ախթամար կղզում:

Սակայն բյուզանդիայում, Կոնստանդե կայսրի բացակայության հետևանքով, շուտով առաջ են գալիս ներքին խռովություններ, միաժամանակ հյուսիսային ցեղերը վերստին սկսել էին իրենց արշավանքները դեպի կայսրություն: Այս հանցամանքները ստիպում են կայսրին 652 թվի վերջին բանակի հիմնական մասով վերադառնալ Պոլիս, Հայաստանի կառավարումը հանձնելով իր օգնական Մամբրիանոս զորավարին, նրա արքամագրության տակ թողնելով որոշ թվով բյուզանդական լեգեոններ և հայկական զորագնդեր:

Թեոփորոս Ռշտունին օգտվելով կայսրի Հայաստանից հեռանալուց և բանակի մեծ մասն իրեն հետ տանելուց, դուրս է գալիս կղզուց, ավելացնում է իր զորքի թիվը և 653 թվի գարնա-

նը խալիֆաթից 7000-անոց մի զորագունդ օգնություն ստանալով հարձակւում է բյուզանդական զորքերի վրա, ջարդում է նրանց և քշում Գուգարքի և Վրաստանի կողմերը: Վերոհիշյալ վայրերումն էլ բյուզանդական դռուզ բանակը լուրջ պարտություն կրելով, Մավրիանոս զորավարի ղեկավարությամբ նահանջում է նախ Տրապիզոն և ապա դեպի կայսրության լեռքերը: Իսկ Թեոդորոսը հայ-արարական զորագնդերով ոչ միայն մաքրում է Հայաստանն ու Վրաստանը բյուզանդական զորքերից, այլ և լուրջ հարված հասցնելով թշնամուն, հետապնդելով նրան, դրավում է նաև Տրապիզոնը: Մավրիանոս զորավարի ու նրա բանակի հետ Հայաստանից հեռացավ նաև Ներսես Տաշեցի կաթողիկոսն իր կողմնակիցների հետ, որովհետև նա շատ խիստ կեցպով թշնամացել էր Ռշտունու հետ:

Այնուհետև Թեոդորոսը պատժում է մի քանի աստանովող իշխաններին, սակայն մեծ մասին ներումն է շնորհում, իսկ իր փեսա Համագատոյ Մամիկոնյանին խալիֆաթի միջոցով նշանակել է տալիս Հայաստանի կառավարիչ և վեց տարի (653—658) խաղաղությամբ կառավարում Հայաստանը, դարձ տալով երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքին: Կրկին անգամ ծավալվեց շինարարությունը, վերակառուցվեցին քաղաքներն ու գյուղերը, վանքերն ու եկեղեցիները, գլխակներն ու պալատները: Բյուզանդական զորամասերի դեմ հաջողությամբ կռիվելուց հետո, Ռշտունին նորից գնում է Դամասկոս և Մուսուլիայից ստանձնում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի ու Ալվանքի զորքերի հրամանատարությունը մինչև Դերբենդի կիրճը և այդ երկրների կառավարումը, պայմանով, որ դրանց ևս հպատակեցնի արաբներին: Իսկ Ներսեսը, նախ գնում է Պոլիս, ապա վերադառնալով Հայաստան, բնակություն է հաստատում Տաշոց աշխարհի իր հայրենի Իշխան գյուղում և վեց տարի մնում այնտեղ և Դվին է գալիս միայն Ռշտունու մահից հետո: Այսպիսով, թեև Հայաստանը դարձավ արաբական խալիֆաթի հպատակ մի երկիր, բայց նա առժամանակ պաշտպանեց իր տնտեսական ու կուլտուրական անկախությունը:

Հայաստանի քաղաքական դուրքյունը 7-րդ դարի II կեսին

656 թվին, Օսման խալիֆի մահվանից հետո, Արաբիայի ներսում ծայր են առնում ներքին խռովություններն ու կռիվներ,

որոնք գնալով դինաստիական պայքարի բնույթ են ստանում։ Հայաստանում էլ որոշ չափով սկսվում են ներքին տարածայնություններ Մուավիայի և Ռշտունու միջև կնքված պայմանագրի ժամկետի լրացման շուրջը։

658 թվին լրանում է Հայաստանի և Արարիայի միջև կնքված 651 թվի 7-ամյա պայմանագրի ժամկետը։ Ծերունի սպարապետը թեև տկար էր, բայց ստիպված եղավ 658 թվին, իր հետ վերցնելով մի քանի հավատարիմ իշխանների, կրկին անգամ գնալ Դամասկոս, մի կողմից կարգավորելու երկրի ներքին գործերը, իսկ մյուս կողմից նոր պայմանագիր կնքելու խալիֆաթի և Հայաստանի միջև և կարգավորելու երկու երկրների քաղաքական փոխհարաբերությունները։

Սակայն Ռշտունին իր տկարութունը չկարողացավ հաղթահարել, օտար կլիմայական վատ պայմանները արագացրին նրա մահը և 658 թվին հայ հայրենասեր, տաղանդավոր զորավար Թեոդորոսը վախճանվում է Դամասկոսում, չկարողանալով Մուավիայի հետ նորից կարգավորել երկու երկրների միջև եղած քաղաքական փոխհարաբերությունները։ Նրա գիակը բեռում են Հայաստան ու թաղում։ Այսպիսով, հայ ժողովուրդը կորցրեց իր 7-րդ դարի ամենանշանավոր զորավարին և պետական գործչին իր պատմության ամենածանր դարաշրջաններից մեկում, երբ այդպիսի զորավարների և գործիչների գեռ շատ խիստ կարիքն ուներ։ Բայց նրա 30-ամյա անդուլ գործունեություն էլ բավական է, որ նա դառնա հայ ժողովրդի ամենասիրելի զորավարներից մեկը, որովհետև Թեոդորոս իշխանը շնորհիվ իր դինավորական տաղանդի և դիվանագիտական հմտությանը, մեր պատմության ամենածանր պահին, փրկեց ժողովրդին արտաքին աշխարհակործան արշավանքներից և բյուզանդական ծանր կեղեքումներից։

659 թվին, Թեոդորոս Ռշտունու մահվանից հետո, Դվին է վերադառնում Ներսես Տաչեցի կաթողիկոսը, որն իր հակառակորդի ահից վեց տարի բացակայել էր երկրից և բնակվում էր Տայոց աշխարհում։ Նա օգտվելով Արարիայում շարունակվող ներքին կռիվներից, նախարարների մեծ մասին իր կողմը գրավելով, նորից բռնում է բյուզանդական օրինադրության հին ուղին։ Վրաստանն ու Ալվանքը, ինչպես նաև Սյունիքը, նույնպես

անցնում են հուլյնների կողմը: Համազասպ Մամիկոնյանը՝ թեո-
դորոսի փեսան, որն արաբների կողմից էր նշանակվել Հայաս-
տանի կառավարիչ, վախենալով, նույնպես հետևում է ներսեսի
ընթացքին և Կոնստանդ կայսրի հրամանով դարձյալ ճանաչ-
վում է երկրի կառավարիչ կյուրապաղատի անողոսով և մոտ ե-
րեք տարի (659—661) ևս շարունակում է կառավարել Հայաստանը:
Սյդ արքաներին դարձյալ երկրում շարունակվում է ներքին
շինարարական աշխատանքները: Ներսեսն ավարտում է իր կի-
սատ թողած Զվարթնոց եկեղեցու շինարարությունը, որը մի
հոյակապ կոթող է: Սակայն ներսեսի գործունեությունը երկար
չի տևում, նա ընդհատվում է արաբների նոր արշավանքների
սպառնալիքով և նրա մահով:

659—661 թ. թ. դինաստիական կռիվները շարունակվում
էին խալիֆաթի ներսում ավիլի բորբոքված ձևով: Դամասկո-
սում ուժեղ դիրք գրավել Մուավիա փոխարքան, որ Մեկկայի
ժամայանների խոշոր վաճառականական տոհմից էր, հենվելով ա-
րևմտյան արաբների ու Մեկկայի վաճառականների վրա, հրաժար-
վում է հնազանդվել Ալի խալիֆին, որը Մահմեդի եղբոր որդին
էր և Մարգարի միակ աղջկա ամուսինը: Խալիֆաթի ներսում
ներքին կռիվներն ուժեղանում են: Բյուզանդիան առիթից օգ-
տվելով նորից փորձեր է անում գրավել Հայաստանը և կյուրա-
պաղատի բարձր պաշտոն տալով Համազասպ Մամիկոնյանին,
աշխատում է նրա միջոցով կարգավորել իր դործերը Հայաստա-
նում, իսկ ներսես Տայեցին, որ արդեն վերագարձել էր երկիր,
դառնում է դբության տերը:

Արաբիայում տեղի ունեցած դինաստիական կռիվները 661
թ. վերջանում են Մուավիայի հաղթանակով, Ալին և նրա որ-
դիները՝ Հասանը և Հյուսեինը սպանվում են, իսկ Մուավիան Խիմֆ
ե գնում Արաբիայում ճորդի ճաշատեղի, որն իր տոհմի ամուսնով
կոչվեց Սմայան դինաստիա:

Դինաստիական կռիվները վերջում գնալով կրոնական բնույթ
են ստանում և մահմեդական կրոնը—իսլամը բաժանվում է եր-
կու մասի՝ հեթանոսի՝ սուֆիների և շիաների: Առաջին ուղղու-
թյանը հետևում են արևմտյան արաբները և Մեկկայի վաճա-
ռականները, որոնք ձգտում էին, որ Ղուրանի (Մահմեդի ուս-
մունքը պարունակող գիրքը) մեջ եղած բոլոր հավելումները,

Հունեն հաշորս խալիֆների ժամանակ գրված ավանդությունները, պետք է մնան Այդ բոլոր հավելումներից կազմվեց մի գիրք՝ «Մուսնա» անունով, այստեղից էլ այդ ուղղությունն ստացավ առևի անունը: Իսկ երկրորդ ուղղությանը հետևում էին Մեգինի ու արևելյան արաբները, պարսիկները և արևելյան դադութների մահմեդականները: Մրանք հետևում էին Ալիին ու օրինական էին համարում միմիայն Մահմեդի տոհմից եղած խալիֆներին ու աշխատում էին խլամակամ կրթել մաքրել ավանդություններից, այսինքն այն ամենից, ինչ որ Մահմեդից չէր գալիս: Իրրև սրբազան գիրք ընդունում էին միայն Ղուրանը: Այս ուղղության կողմնակիցները կոչվեցին շիաճեր:

Սրաբիայում հաղթանակով դուրս եկող Մուավիան մեծ փոփոխություններ մտցրեց արաբական խալիֆաթի կյանքում: Նա, որ հմուտ զինվորական էր և տաղանդավոր պետական գործիչ, խալիֆաթին կանոնավոր գիրք ու ձև տվեց: Մուսուլի խալիֆները դառնում են ժառանգական, որովհետև հիմնվեց ղինասաթիա, ավաբաության պատերազմները տեղի տվեցին նվաճողական պատերազմների, պետությանը տրվեց աշխարհիկ բնույթ: Իր վարչական ու զինվորական կազմով և թե իր տնտեսական հիմքով ու ֆեոդալական կազմակերպությամբ:

661 թ. Մուավիան ջարդելով իր հակառակորդներին և իր դիրքերն երկրում սամրայնդելուց հետո, ուշադրություն է դարձնում առաջին հերթին Հայաստանի վրա: Նա հաշվի առնելով հայ իշխանների մեծ մասի թեքվելը դեպի Բյուզանդիա և վերջինի ոտնձգությունները հայերին տիրելու ուղղությամբ, սպառնալից հրաման է ուղարկում Հայաստան, որով պահանջում է, որ ճանաչեն արաբական իշխանությունը: Այդ միջոցին մահացել էր Հայաստանի կառավարիչ կյուբադադատ Հաթադասով Մամիկոնյանը: Հայ իշխանները երկար ժամանակ ներսևս կաթողիկոսի մոտ խորհրդակցելով այն կարծիքին էին, որ կայսրից պետք է պահանջել նոր կառավարիչ-կյուբադադատ: Թակայն վերջում, հաշվի առնելով խալիֆաթի հզորանալը, սպառնալիքը և այն, որ հայերի 1775 պատանդներին կոտորել էին Սրաբիայում և թողել միայն 22 հոգի, ներսևս նախագահությամբ դուսարված հայ իշխանների ժողովում «հայ նախարարներն ու իշխանները հանձն են առնում իսմայելացիների բռնությանը հպատակվել»:

Ա Դամասկոս պատանդ են ուղարկում Գրի
ու Սմբատ Բագրատունուն: Քսան տարուց ավելի հո
ղաքականութուն վարող Ներսեսը ստիպված եղավ թեքվել իշ-
խաններէ կողմը և ընդունել արաքական օրինատացիան: Բայց
նա այդ որոշումը հաղիվ ընդունած, մահանում է 661 թվի աշ-
նանը: Այնուհետև իշխանները նոր ղեկաւան են ուղարկում Դա-
մասկոս՝ Մուսվիա խալիֆի մոտ և խնդրում են նրանից Հայաս-
տանի կառավարիչ նշանակել Համաղասպ Մամիկոնյանի եղբայր՝
Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը պատանդ էր ուղարկվել Դամաս-
կոս:

Մուսվիան ընդունում է հայ իշխանների պահանջը, Հա-
յաստանի բոլոր պատանդներին ազատ արձակելով վերադարձ-
նում է իրենց տեղերը, որոնց թվում Սմբատ Բագրատունուն և
Գրիգոր Մամիկոնյանին: Նախարարների պահանջով 662 թվին
Գրիգորին նշանակում է Հայաստանի կառավարիչ, մահացած
Համաղասպ Մամիկոնյանի փոխարեն: Միաժամանակ տարեկան
500 դահեկան հարկ վճարելու պարտավորութուն է սահմանում:
Խալիֆ Մուսվիան Հայաստանի նոր կառավարիչ Գրիգոր Մամի-
կոնյանի վրա պարտավորութուններ է դնում, որ նա պիտի
պահպանի երկրի ներքին կարգը և սահմանված 500 դահեկան
պետական հարկը հավաքի և ուղարկի արքունի գանձարան: Այս-
պիսով, Մուսվիա խալիֆը բացի մի կետից՝ հարկ վճարելը, ան-
փոփոխ է պահում 651 թվի Թեոփոս Ռշտունու հետ կնքած Հա-
յաստանի համար ձեռնուռ պայմանագիրը, որով Հայաստանն իր
ներքին ինքնավար գործերում մնում է անկախ: Նա միաժամա-
նակ վերականգնում է իրավադրված իշխանների քաղաքական
և հոգային իրավունքները: Նա սահմանում է Հայկական գործին
ռոճիկ տալը, տարեկան 100 հազար դահեկան գումարի Հափով,
իսկ եթե սա համեմատենք Հայաստանից գանձվող 500 դահեկան
հարկի հետ, նոր պարզ կլինի խալիֆաթի զիջող քաղաքականու-
թյունը Հայաստանի նկատմամբ, որը պարզ ու որոշ ցույց է
տալիս, որ Հայաստանն անվանական է ենթարկված եղել արա-
քական խալիֆաթին այս շրջանում:

Առհասարակ Մուսվիա խալիֆը, թեև ազան, բայց վերին
աստիճանի խելոք և իմաստուն պետական գործիչ էր: Նա գիտեր,
թե ինչպէս բաշխել և հավաքել հպատակ երկրների հարկերը:

Հայ-աւստրիական թղթերը 662—688 թ. թ. շրջանում ոչ մի տարւում չունեն հարկերի շատութեան մասին, որովհետեւ 500 դահեկան չնչին հարկ էին վճարում խալիֆաթին: Մուսուլման խալիֆի վերահիշյալ դիմող քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ, ի հարկե, ունեւ իր պատճառները. դեռնք էին՝ 1) կտրել հայերին բյուզանդական կայսրութեան ազդեցութիւնից, 2) երկրի տնտեսական քայքայումը և արաբների դեռևս Հայաստանում ամուր կերպով չհաստատվելը և 3) արաբական խալիֆաթը զբաղված էր իր ընդարձակ նվաճումներով. եթե Հայաստանում ճնշումները խստացնէին, կարող էր առաջ դալ ապստամբութիւն: Ահա, թե ինչն էր ստիպում Օմայան զինաստիւայի հիմնադրին մեղմ քաղաքականութիւն վարել Հայաստանի նկատմամբ:

Ավելի քան քառորդ դար Հայաստանը վայելում է լիակատար խաղաղութեան շրջան և սկսվում են շինարարական լայն աշխատանքներ: Գրիգոր Մամիկոնյանն աշխարհաշին կյանք վարեց: Զարգացավ կուլտուրան ու տնտեսական կյանքը, ընդարձակվեց դպրոցական ցանցը, գիտական կյանքն աշխուժացավ: Այս դարաշրջանում է, որ լայն զիտական գործունեութիւն ծափաւեց հայ նշանավոր մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացին:

Հայաստանի այս արտոնված դրութիւնը սկսում է փոխվել այն շրջանից, երբ խալիֆաթի ներսում ծայր են առնում ներքին խռովութիւններ:

Հայաստանն արաբ-բյուզանդական մրցման օրակո

7-րդ դարի վերջին

679 թվին արաբները, որոնք 7 տարի Պոլիսը պաշարել էին, լուրջ պարտութիւն են կրում և ջարդվելով ետ են նահանջում ու ստիպված են լինում 30-ամյա խաղաղութեան պայմանագիր կնքել Բյուզանդիայի հետ, վերջինին վճարելով տարեկան 30,000 ոսկի և 50 ձի, որը շատ ծանր է նստում խալիֆաթի վրա:

680 թվին մահանում է Մուսուլման խալիֆը, որի հաջորդները (Նզիրը՝ 680—683, Մուսուլման II՝ 683—684 և Մրվանը՝ 684—685) չեն կարողանում գլխավորել պետութիւնը: 683 թվից խալիֆաթի ներսում ծայր են առնում ներքին արյունալի կռիւ-

ներ, որոնք շատ ծանր են նստում Արարիայի վրա: Նույնիսկ
ռազմամուլ Աբդուլ-Մեդիդը (685—705), սկզբում չի կարողանում
կասեցնել ներքին այդ խռովությունները և պետութունը բա-
ժանված է մնում երեք խալիֆների միջև: Խալիֆաթի կրած պար-
տությունը Բյուզանդիայից և նրա ներսում առաջ եկած ներքին
խռովություններից սիրտ առած Վրաստանը, որը շատ սեբո կեր-
պով կապված էր կայսրության հետ, Ասորներսն իշխանի գլխա-
վորությամբ փորձում է թոթափել արաբական լուծը: Վրաստանի
այդ ձգտումը կասեցնելու համար խալիֆաթը Բառաբաք դորա-
վարի գլխավորությամբ մի բանակ է ուղարկում Հայաստանի
վրայով դեպի Վրաստան, որպեսզի պատժի ըմբոստ վրացիներին:
Սակայն արաբական այդ բանակը լուրջ պարտություն է կրում
վրացիներից և ետ է շարվում դեպի Հայաստան, և ասպա-
տակություններ է սփռում Հայաստանի հյուսիսային գավառնե-
րում, թեև հայերը խալիֆաթի դեմ ոտնձգություններ չէին կա-
տարել: Դրանից հետո Անդրկովկասի արաբական տիրապետու-
թյունների վրա են արշավում իսլամները հյուսիսային կողմից,
որոնց դեմ 682 թվին Հայկական դորադնդով դուրս է դալիս
Հայաստանի կառավարիչ Գրիգոր Մամիկոնյանը, որը թեև
ջարդելով իսլամներին ետ է մղում արաբական տիրապետու-
թյուններից, բայց ինքն էլ նրանց դեմ մղած կռիվներում
ընկնում է հերքսի մահով:

Ասորիկն ու Սամվել Անեցին Պրիգորի մահը դնում են
682 թ., իսկ Հովհաննես կաթողիկոսը՝ 684 թվին: Ամենահավա-
նականը 682 թվին է: Դա ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Մամի-
կոնյանն ավելի, քան քսան տարի խաղաղ կառավարել է Հա-
յաստանը:

Գրիգոր Մամիկոնյանի մահվանից հետո, թեև հերթակա-
նությամբ Հայաստանում իշխում են Աշոտ Բագրատունին՝ երեք
տարի և Ներսես Կաթսարականը՝ չորս տարի, բայց երկիրը նը-
րանց մահվանից հետո տաճնապալի մի շրջան է ապրում: Պատ-
մագիր Ասորիկն ասում է, «Յայսմ ժամանակ հալածումն և ա-
վերումն սաստիկ էհաս աշխարհիս Հայոց», իսկ Հովհաննես կա-
թողիկոսն ավելացնում է. «Խաղաղութիւնն վրդովեցաւ և սա-
սանուէն սաստիկ զՀայաստան էհաս պատեալ պաշարեաց»:

Արարա-բյուզանդական նոր կռիվների շրջանում հայերի

գրությունը դառնում է անտանելի, նրանք չլիտեն, թե որ կողմ թեքվին իրենց կյանքն ապահովելու համար: Սակայն չնայած դրան, հուլյնները մինչև 688 թիվը չհարձակվեցին Հայաստանի վրա: Խալիֆաթի կողմից նշանակված կառավարիչները հերթականությամբ կառավարեցին երկիրը:

✓ 685 թվին խալիֆաթի գլուխն է կանգնում ռազմամուլ Աբու-Պուլ-Մելիքը, բայց նա հազիվ կարողանում է իր իշխանության տակ պահել Ասորիքը և 13 տարի ռազմատուգանք վճարելով Բյուզանդիային, պայքար է մղում Արաբիայի և Միջագետքի արաբական փոխարքաների դեմ, որոնք իրենց խալիֆ էին հայտարարել: Իսկ նույն թվին Բյուզանդական կայսրության գլուխն է կանգնում Հուստինիանոս II-ը (685—695), որը նույն պես ռազմասեր կայսրներից էր և երկար ժամանակ զբաղվում է պատերազմական գործողություններով: Վեբոնիշյալ երկու ռազմամուլները երկար ժամանակ պայքար մղեցին Մերձավոր Արևելքի շուրջը գերիշխանության համար, և նորից Հայաստանը կոմսինձոր է դառնում արաբա-բյուզանդական պետությունների միջև ու նորից տակն ու վրա է լինում Հայաստանի քաղաքական կյանքը: Բյուզանդիան դեռևս տիրում էր մի շարք հայաշատ դավառների՝ Ամասիային, Կադաբովկիային (արևելյան մասը), Սերաստիային և Միլիտենին, այսինքն՝ նախկին Փոքր Հայքին: Արաբներին ենթակա էին Եփրատից դեպի արևմելք ընկնող դավառները, այսինքն՝ Մեծ Հայքը: Արաբա-բյուզանդական պետությունների ձևերին կոմսինձոր է դառնում վերջինս: Բայց շնորհիվ Արաբիայում տեղի ունեցած ներքին խռովությունների, Բյուզանդիան սկսած 688 թվից մինչև 698 թիվը տիրում է նաև Մեծ Հայքին:

Հայաստանը մինչև Բյուզանդիայի կողմից զրավվելը, հաշու խախտող էր: Նա գերծ էր թե արաբների արշավանքներից ու կողոպուտներից և թե հույների կրոնական հալածանքներից. այդ պատճառով հայերը մեծ մասամբ զրազված էին երկրի ներքին շինարարական աշխատանքներով:

Կայսրությունը մեղմ քաղաքականություն վարելով հայերի նկատմամբ, նպատակ ուներ սիրաշահել նրանց, զրավել իր կողմը և գուրս բերել արաբների դեմ, որովհետև հալածելով հայերին, միշտ թշնամացնում էր նրանց իրեն հետ. այժմ սի-

քաշահելու քաղաքականությամբ աշխատեց հայերին մոտեցնել իրեն: Այդ քաղաքականության մեջ կայսրությունը ձեռք է բերում որոշ հաջողություն:

688 թվին Հուստինիանոս II, չեղյալ հայտարարելով իր հոր արարքների հետ կնքած 679 թվի 30-ամյա պայմանագիրը, Ղեվոնդիոս զորավարի գլխավորությամբ մի բանակ է ուղարկում Սեհեւք, արաբական տիրապետությունն ու ազդեցությունը Հայաստանից վերացնելու և իր քաղաքականությունն ու դավաճանքն այնտեղ տարածելու համար:

Բյուզանդական զորավորը հայերից պահանջում է, որ նրանք արաբներին դուրս քշեն Հայաստանից և ընդունեն հույներին: Սակայն հայ իշխանները պատասխանում են, որ իրենք օտարների դեմ կռվելու ժամանակ կայսրությունից երբեք օգնություն ու պաշտպանություն չեն ստացել, ընդհակառակը, միշտ կրել են զրկանք ու հալածանք: Հայ իշխանների այդ համարձակ պատասխանից հետո, Ղեվոնդիոս զորավարն իր բանակով հարձակվում է Հայաստանի վրա, զրավում և քար ու քանդ է անում 25 գավառ, 8000 տղն հայերի գերի է տանում, ահ ու սարսափ տարածում երկրի չորս կողմը: Սպանվածների թիվը հայտնի չէ, միայն պատմիչներն հայտնում են, որ «կոտորածն եղաւ բազում»:

Հայերը, որ արաբների ներքին խռովությունների պատճառով չկարողացան նրանցից օգնություն ստանալ, ստիպված եղան ընդունել բյուզանդական տիրապետությունը և, Ներսէս Կամսարականից հետո, կրկին անգամ 688 թվին Աշոտ Բագրատունուն նշանակեցին Հայաստանի կառավարիչ: Սա ավելի մերվելով կայսրության քաղաքականությանը, բյուզանդական արքունիքի ուշադրությունը գրավեց իր վրա: 689 թվին Հուստինիանոս II կայսրը 40.000-ոց նոր բանակ է ուղարկում Հայաստան, այնտեղից արաբական զնդերին մաքրելու համար: Աշոտ Բագրատունին օգնեց կայսերական զորքերին և Հայաստանը դուրս եկավ իսլամիստ տիրապետությունից ու անցավ Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ: Հայաստանը ենթարկվեց ծանր հարկերի ու կրոնական հալածանքների: Ինչպես երևում է, 7-րդ դարում արաբական տիրապետությունը Հայաստանի վրա ավելի տանելի է եղել քան բյուզանդականը: Աշոտ Բագրատունին Հա-

յուստանը կառավարեց չորս տարի, որի ընթացքում երկիրը վերստին անցավ իր խաղաղ, շինարարական աշխատանքներին: Վերաշինվեցին ու նորոգվեցին հուշերի քանդած դամբարանները, քաղաքներն ու գյուղերը: Աշտուր կառուցել տվեց Դարուշնքի (Հին Բայազետ) նշանավոր եկեղեցին:

Բայց զբանով չի վերջանում Հայաստանի շուրջն սկսված արարա-բյուզանդական կռիվները: 692 թվին Պարսկաստանի վրա իշխող Մուզաա Խալիֆը, որ կռիվներ էր մղում Արգու-Մելիքի դեմ, մի հորազունդ է ուղարկում Հայաստան, այդ երկիրը Բյուզանդիայի գերիշխանությունից դուրս բերելու և իրեն կենթարկելու համար:

Արաբական զորագունդն աշտմյան Զուլֆայի կողմից մըտնելով Հայաստան, գրավում, կողոպտում է Զուլա և Խրամ քաղաքները, իսկ բնակիչներին կոտորում է: Աշտու Բաղրատունին հայկական զնգերով դուրս է գալիս Հայաստան ներխուժած արաբական զորամասի դեմ, ջարդում ու ցրում է նրանց: Սակայն թշնամին ավելացնելով իր կովոդ ուժերը, կրկին անգամ անցնում է հարձակման հայկական զնգի վրա: Հրամանատար Աշտու Բաղրատունին մահացու վերք ստանալով մեռնում է ու թաղվում Դարուշնքում, իսկ արաբական զնգերը ետ մղելով հայերին, մտնում են երկրի խորքերը: Այն ժամանակ Հուստինիանոս II-ն ինքն անձանք մեծ բանակի գլուխ անցած 693 թվին շարժվում է դեպի Հայաստան, այնտեղից արաբներին դուրս բռնելու համար: Նա իր զորքի մի մասն ուղարկեց Վրաստան, իսկ մյուս մասը՝ Ալվանք: Նախ վերոհիշյալ երեք երկրներից արաբներին դուրս բռնեցին, հետո ճնշեցին երեք երկրներում եղած հակահունական դժգոհությունները, և նորից Հայաստանը մտավ կայսրության գերիշխանության տակ: Այնուհետև Սահակ Զորոբորեցի կաթողիկոսը հինգ եպիսկոպոսների հետ աքսորվեց Պոլիս, որտեղ դժգոհ էին կայսրության քաղաքականությունից: Հայաստանի կառավարումը հանձնվեց Ներսես Կամսարականին (692—695), որից հետո Հայաստանի կառավարիչ է դառնում Սմբատ Բաղրատունի Բյուրատյանը: Հուստինիանոս կայսրը շուտով վերադարձավ Պոլիս, որովհետև այնտեղ սկսվել էին ներքին խռովություններ:

695 թվին Ղևոնդիոս Բյուզանդացին գինյորական խռովու-

Թյուն բարձրացրեց Հուստինիանոս կայսրի դեմ, գահընկեց արեց նրան, քիթը կտրեց ու աքսորեց խաղաղների մոտ և ինքը դարձավ կայսր։ Կայսրի փոփոխության արդյունքն եղավ Սահակի աքսորից ազատվելը և Հայաստան վերադառնալը։ Պատմիչները ասելով կաթողիկոսը ոչ միայն Հայաստանում, այլ և Պոլսում նույնպես չի ընդունել կայսրի պահանջները կրոնական դեջումների մասին։ Բայց Հայաստանը շարունակեց մնալ կայսրության գերիշխանության տակ։ Սակայն Բյուզանդիայի ներքին քաղաքական դրուժյունը գնալով թուլանում է գահակալական խռովությունների պատճառով։ 698 թվին Սպսիմաստին իր հերթին գահընկեց անելով սպանում է Դեոնդիոս կայսրին և ինքը գրավում է գահը։ Պահակալական այս կոիվները եւրջ կերպով թուլացնում են կայսրության հիմքերը և նա ի վիճակի չի լինում իր ձեռքում պահել Հայաստանը։ Իսկ զբաղ հակառակ, արաբական խալիֆաթն ասորիճոնաբար դուրս է գալիս ներքին կոիվներից և հղորանում։ Ասորիքի խալիֆ Աբդուլ-Մեւլիքը, որ երկար ժամանակ դինաստիական պայքար էր մղում Ալիի կողմնակիցների դեմ, 694 թվին ջարդում է Պարսկաստանի և Միջագետքի փոխարքա գոբավար Մողապին, որն ինքն իրեն խալիֆ էր հռչակել ու իրեն է ենթարկում խալիֆաթի արեւելյան գավառները։ Այնուհետեւ նա սկսում է իր պայքարը Արաբիայի խալիֆ Աբդուլ-Մեւլիքի դեմ և վերջի վերջո 698 թվին նրան հաղթում է ու գրավում հարավային մարդերը։ Այսպիսով, Աբդուլ-Մեւլիքը միահեծան տեղ է դառնում ամբողջ Արաբիային, վերականգնում է Օմայանների դինաստիան և մայրաքաղաքը Մեկկայից տեղափոխում է Դամասկոս։ Իր այս հաղթանակից անմիջապես հետո նա իր զենքը դարձրեց դեպի Բյուզանդիան և Հայաստանը։ Մանավանդ դեպի առաջինը, որը գրավել էր ոչ միայն Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը, այլև բավական առաջ էր շարժվել դեպի արաբական երկրները։ 695—698 թ.թ. բյուզանդացիները մեղմ քաղաքականութուն վարելով հայերի նըկատմամբ, նրանց որոշ չափով գրավել էին իրենց կողմը։ Արաբաբյուզանդական կոիվների շրջանում Հայաստանը խիստ կերպով տուժում է։

698 թվին Աբդուլ-Մեւլիք խալիֆը մի մեծ բանակ տալով իր հղբայր արյունարբու Մանսուրին, ուղարկում է դեպի

Հայաստան: Մա սկզբում բանակցությունների մեջ է մտնում
կայսրի հետ Հայաստանը խալիֆաթին վերադարձնելու կապուկ-
ցությամբ:

Բանակցություններն անցնում են անարդյուն և սկսվում
է պատերազմական դործողություններ հունական դորաբանակ-
ների դեմ: Մի քանի ճակատամարտերում Մրվանն իր բանակով
ջարդում է բյուզանդական զինվորին, դուրս է քշում Հայաստա-
նից և գրավում է այն: Արյունարբու Մրվանը երկու տարի մնաց
Հայաստանում, ասպատակեց երկիրը, սրտամատիկ կերպով կո-
ղոպտեց ու կոտորեց այդ երկրի բնակչությանը: Նա իր վայրա-
գություններն սկսեց Մոկաց նահանգի Ջերմաձոր գավառից: Ով
նրա դեմ դուրս էր գալիս, անխնա ջարդվում էր: Հայ իշխա-
ններն անմիաբան էին, միասին հանդես չէին գալիս թշնամու
դեմ, այդ պատճառով էլ պարտություն էին կրում: Իսկ բյու-
զանդական վարձկան զինվորները շատ քիչ դիմադրություն
ցույց ավին: Մրվանը հայերին անջատ-անջատ ջարդելով, մրա-
նում է երկրի խորքը և անխնա թալանում նախարարություն-
ների հարստությունները, ինչպես նաև կողոպտում է վանքերի
և եկեղեցիների ունեցվածքը: Բերդերում և ամրոցներում ապաս-
տան գտածներին խարեյությամբ դուրս էին բերում, տղամարդ-
կանց կոտորում, իսկ կանանց ու երեխաներին գերի տանելով
վաճառում էին: Դրանով իսկ մեծ նեղություններ էին պատճա-
ռում երկրին և որն առիթ է տվել Ղևոնդ պատմագրի հետևյալ
հասկացման, «Երանել զմեռեալսն՝ որք խաղաղական հանգստու-
թեամբ յաշխարհես փոխեցան»: Ինչքան դաժան է եղել Մրվանի
քաղաքականությունը, որ պատմագիրը մեռնելը գերադասել է
կենդանի մնալուց:

Մրվան զորավարի դեմ երկու տարի դիմադրեց Սևաստ կըղ-
զին, որն ամուր մի բերդ էր, որտեղ շատ ու շատ մարդիկ էին
ապաստան գտել, աղափել կոտորածից և փրկել իրենց հարստու-
թյունը թալանից: Մրվանը լստերով կամուրջ շինեց, նրա վը-
րայով զորք մտցրեց կղզին և զոհների մեծ զնով գրավեց այն:
Կղզին գրավելուց հետո, այնտեղ գտնվածներին գերի ուղարկեց
Դամասկոս վաճառելու համար: Ինչ վերաբերվում է այնտեղ հա-
վաքված հարստությանը՝ ավարի ու թալանի ենթարկեց այն, առ-
ճուծի բաժինը վերցնելով իրեն, մնացած մասը բաժանեց իր

հրոսակներին, իսկ կղզու ամբուլթյուններն էլ տնխնա քար ու քանդ արեց: Այսպիսով, Մովսէս գործարն իր բացառիկ պաշտոնը Հայաստանում 698—700 թ. թ. ավարտում է երկիրը խիստ կողոպտելով ու քար ու քանդ անելով, բնակչութեանը տնխնակոտորելով ու գերավարելով, բոլոր դիմադրական կեանքն ընկճելով և ամենուրեք՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքն ենթարկելով արաբական խալիֆաթի դաժան կիզեմանը: Նա դրանով 700 թվին վերջացնելով իր գերը, Հայաստանի կառավարիչ է նշանակում Ապղլային, իսկ ինքը բանակի հիմնական մասով վերադառնում է Դամասկոս, Ապղլայի արամադրութեան տակ թողնելով որոշ քանակի զորք և պաշտոնյաներ: Իսկ Հայաստանի կառավարիչ Սմբատ Բյուրատյանը մնում է միայն հայկական զորագնդի հրամանատար, Սահակն էլ մնում է որպէս կաթողիկոս: Այդ շրջանում Մամիկոնյան և Կամսարական նախարարութեանները զործում էին հօգուտ Բյուզանդիային իսկ սպարապետ Սմբատ Բադրատունին զործում էր հօգուտ խալիֆաթի և վարձատրվում էր Հայաստանի իշխանութեամբ:

Արդլա ոստիկանով է սկսվում փաստորեն արաբների (ըստ հայ աղբյուրների՝ հազարացիների-խամայկացիների-սարակիտացիների) տիրապետութեանը Հայաստանում: Մինչ այդ՝ ավելի քան 60 տարի (640—700 թ. թ.), թեև Հայաստանն ընդունել էր խալիֆաթի գերիշխանութեանը, բայց դա կրել էր լուրջ ձեւական, անվանական բնույթ, ավելի շատ այդ եղել է նվաճման շրջան: Խալիֆաթի իսկական տիրապետութեան շրջանը Հայաստանում սկսվում է 700 թվին՝ Արդլա ոստիկանով:

III. ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ՕՍԱՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ՕՐՈՔ (700—750)

Խալիֆաթի վարած ֆաղափախութունը Հայաստանում

Օմայյան դինաստիան 7-րդ դարի վերջին, Հայաստանը վերջնականապես գրավելուց հետո, այլևս թեղական հայ իշխաններին—ընդհանուր ֆեոդալներին չի վստահում երկրի իշխանութեանը, և Հայաստանը սկսում է կառավարել կենտրոնից նշանակված արաբ կառավարիչներով, որոնք կոչվում էին ոստիկաններ:

Արաբական խալիֆաթի ոստիկանը նույն պաշտոնն էր

վարում Հայաստանում, ինչ որ մարգարանը՝ Սասանյան տիրապետության ժամանակ։ Ոստիկանի կենտրոնառեղին հանդիսանում էր Ղվին քաղաքը։ Ոստիկանը կենտրոնից իր հետ բերում էր զորք և շքախումբ։ Հարկահավաք-պաշտոնյաները կոչվում էին հմիր։ Ղվինի ոստիկանի կառավարման և ղինվորական իրավասության ներքո էին գտնվում Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը՝ Էրմենիա (Ermenia) անունով։ Էրմենիան, որպես փոխարքայութուն, արաբական վարչական սխեմանով, բաժանվում էր չորս մասի՝ առաջինը կազմում էր Սյունիքը և Աղվանից երկիրը Պարտավ կենտրոնով, երկրորդը՝ Գուգարաց աշխարհը և Վրաստանը Տիգրիս կենտրոնով, երրորդը՝ Հայաստանի կենտրոնական մասը (Այրարատ նահանգը) Ղվին կենտրոնով և չորրորդը՝ Հայաստանի հարավային մարզերը Հյուսիսային Միջագետքով, որի կենտրոնը Ամիգ (Իհարբեքիր) քաղաքն էր, Վերոհիշյալ մասերում նստում էին առանձին կառավարիչներ, որոնք կենթարկվում էին Ղվինի ոստիկանին և գլխավոր հարկամատյանը գտնվում էր Ղվինում։ Սակայն եղել են դեպքեր, երբ նրանցից ոմանք զուրս են եկել Ղվինի ոստիկանի ազդեցության տակից՝ կամ անկախացել են, կամ էլ ենթարկվել են ուրիշ փոխարքայություններին։

Արաբական խալիֆաթը ինչպես մյուս հպատակ երկրներում, նույնպես և Ֆեոդալական Հայաստանում սկսած 700 թվից վարում էր հողերի գրավման, հորկային և երկրի ռազմական ուժերի ու նախարարների բնաջնջման քաղաքականություն։ Արաբներն իրենց ձեռքն էին վերցնում երկրի կառավարման գլխավոր վարչությունները։ «Արևելքում կառավարությունը միշտ էլ ունեցել է միմիայն երեք վարչություն,—Ֆինանսական (կեղեքում երկրի ներսում), ռազմական (ներքին և արտաքին երկրների ավարտություն) և հասարակական աշխատանքների վարչություն (հոգատարություն վերաբրտադրության մասին)» (Մարքս և Էնգելս, «Նամականեր», Ա. հատոր, էջ 91—92, Երևան, 1936 թ)։

Արաբները վերոհիշյալ վարչություններից իրենց ձեռքն էին վերցնում առաջին երկուսը, որոնք վերաբերվում էին երկրի կողոպտմանն ու կեղեքմանը, իսկ մյուս վարչությունը, ինչպես նաև կրոնական ու կենցաղային գործերը, թողնում էին հայերի ձեռքը։ Հետևաբար, արաբները երբեք հետամուտ չեն եղել

փոխելու Հայաստանի արտադրական հարաբերությունները: Խա-
փաթեթը Հայաստանում սկզբից և եթ Վարում էր հողերի բռնա-
գրավման ու բողոքական ուժերի բնաջնջման և հարկային քա-
ղաքականություն:

Սոսանյան Պարսկաստանն իր էքսպանսիայի ընթացքում
իր ազդեցությունն ուժեղադրականությունը Հայաստանում ամ-
բայնելու համար հնարավոր էր դառնում պահպանել նախարարա-
կան կարգը, նախարարների վաղեմի արտոնյալ իրավունքները
և աշխատում էր հայ ֆեոդալներին կապել պարսկական տերու-
նիքի և ազնվականության հետ, այնինչ, արարները նախարար-
ներին հաշվի չէին առնում, քանի որ հողատեր իշխանները վա-
խենալով, որ կարող են զրկվել իրենց հողերից ու հարստություն-
ներից, մեծ մասամբ թշնամանում էին արաբների դեմ, այդ
պատճառով նախարարական տոհմերին ուղղակի ոչնչացնում էին
և զավթում նրանց հողերը: Հայ և արաբ պատմիչները հադոր-
դում են նախարարների մասսայական կոտորածների մասին
արաբական հրամանատարների և էմիրների ձեռքով, ինչպես նաև
նախարարական հոգեքը զրավելու և արաբական գաղթական-
ներով բնակեցնելու մասին: Այսպիսով, սկսած Յ-րդ դարի սկզբ-
ից, էրմենիայի շատ մասերում՝ Դվինում, Նախիջնանում, Արձ-
կերտում, Պարտավում և Երկրի ալ Քոշոր կենտրոններում հաս-
տատվում են արաբները, որոնք իրենց ձեռքն էին դրել մեծ
տարածությամբ իշխանական հողեր՝ գյուղերով և շինականնե-
րով: Հեռագայում հիմնվում են նաև արաբական գաղութներ:

Սակայն արաբական խալիֆաթի էքսպանսիան չէր սահ-
մանափակվում միայն հողերի գաղթումով, իշխաններին կոտո-
րելով, իրենց շահագործման տերիտորիան լայնացնելով միայն,
այլ և այլ էքսպանսիան ձգտում էր կուտակել նաև հարստու-
թյուն՝ դրամական հարկի, սենտայի փխցում, սրբ խթանը հան-
դիսանում էր Հայաստան ներթուրած առևտրա-վաշխառու-
ական կալիտալը և թե պարբերաբար կատարվող գիշատիչ թա-
փոխում Հայաստանի առևտրական եղանակը Թե Արաբիան և
թե Հայաստանը գտնվում էին միևնույն սոցիալական ֆոր-
մացիայում, բայց գտնվելով զարգացման տարբեր աստիճան-

ների վրա: Տարբերությունը գլխավորապես առևտրա-վաշխա-
ռութեան կապիտալի մեջ էր, որը բացակայում էր Հայաստա-
նում: Առևտրական կապիտալը մուտք էր գործել Հայաստան գրե-
թե արաբ նվաճողների հետ միասին և տիրապետող բնատնտեսու-
թյան մեջ լայն չափով ճանապարհ էր հարթում դրամական շըր-
ջանառության համար: Թեև դրամական շրջանառությունը Հա-
յաստանում գոյութուն ուներ դեռևս Սասանյան տիրապետու-
թյունից առաջ, բայց դրամական ունեւորման մեծ դեր չէր կատա-
րում, կարող ենք սուել, որ դրամական ունեւորման փառաբերն Հա-
յաստան է մուտք գործել V—VI դարերում միայն: Իշխողը եղել
է արդյունավճար ունեւորման:

Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում իր հետ բե-
րեց հատկապես դրամական ունեւորման, որը փողի պահանջ է առա-
ջացնում շահագործվող բնակչության մեջ, որը ստիպված էր մե-
տաղյա դրամանիշներ ձեռք բերելու համար իր արաբադրանքի
արգասիքները հանել շուկա:

Նալիֆաթի վարած երկրորդ քաղաքականությունը, դա՛ հար-
կային դանձումներն էին: Արաբները Հայաստանից հարկերը
հիմնականում դանձում էին դրամով և մասամբ էլ նստուրայով:
Գանձված հարկը երկու տեսակ էր՝ գլխահարկ «Մուկազումէ»,
գանձված հարկի մեծ մասը, և հողային հարկ—«վազիֆէ»: Փըլ-
խահարկը գանձում էին աշխատող ձեռքերից—տղամարդկանցից,
իսկ հողահարկը գանձում էին միայն հող ունեցողներից: Ըստ
արաբ պատմիչ Աբու-Յուսուֆ Յակուբու «Հողային հարկի գերք»
(Գրթար ել խարաջը) աշխատության, գլխահարկը նույնպես
գանձվել է ըստ ունեցվածքի և բաժանվել է երեք կատեգորիա-
յի՝ I. հարուստ՝ 48 դիրհմ. II. միջակ՝ 24 դիրհմ. III. աղքատ՝
12 դիրհմ: Ըստ Յակուբի գրքի, գլխահարկը գանձելու ժամա-
նակ հարկատուի ծոծրակին կնիք պետք է խփվեր: Նույն բանը
հաստատում է նաև Ղևոնդ պատմագիրը:

Հողային հարկը գանձելու գեպքում արաբական խալիֆա-
թը սկզբնական շրջանում, ըստ Յակուբի գրքի, սահմանել է
մի վարիք (1475 քառակուսի մետր) որթատունկի տարածության
համար 10 դիրհմ, մի վարիք արմավենու տարածության համար
8 դիրհմ, մի վարիք շաքարեղեգնի՝ 6 դիրհմ, մի վարիք ցորենի
4 դիրհմ և մի վարիք դարու տարածության համար՝ 2 դիրհմ:

Հարկերի այս դումարն ավելի է շատանում 8-րդ դարի վերջին քառորդում: Ինչպես երևում է, հողահարկը նույնպես սահմանվել է ըստ բերքատվության, ճիշտ այնպես, ինչպես գլխահարկը: Մի գիրհեմը հավասար է մոտ 50 ոսկի կոպեկի: Բացի հողային հարկից, Հայաստանից գանձում էին նաև անասնահարկ, գետերի հանքերի և ջրի օգտագործման հարկեր: Դանձվում էր նաև առևտրահարկ՝ բաժ և պահանջվում էր կող ու բեգառ:

Հարկերը դանձելու համար Դվինում կար արքունի հարկամատյան և մատյան վարող հաշվառուներ, որտեղ արձանագրվում էին երկրի քույր հարկատու օբեկտները և աշխատող ձեռքերը: Հարկերը կոնտրալորելու համար հաճախ կատարում էին աշխարհագիր-հաշվապահում և հարկ հավաքում տարեկան երեք անգամ՝ դարնանը, ամբանը, աշնանը, յուրաքանչյուր անգամ սահմանված հարկի $1\frac{1}{3}$ մասը: Հարկահավաքներին մի մասը բերում էին կենտրոնից:

702—703 թ.թ. հայերի 1 մեծ ապստամբությունը
խալիֆաթի դեմ

Օմայան դինաստիան վերահաստատելով իր տիրապետությունը Հայաստանում, 8-րդ դարի շեմքին արագ կերպով փոխում է իր քաղաքականությունը: Սուլթան հերթին գեպի իշխանական-նախարարական տները, որովհետև նա իրեն ուժեղ էր զգում նաև միջազգային ասպարիզում: Նախկին սիրաշահանխելու համար, փոխարինվում է խոշոր նախարարական տների սջնչացման և Հայաստանի ռազմական ուժերի ամայացման քաղաքականությունը:

Այդ դաժան քաղաքականությունն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում Արգլա ոստիկանը, որին իր վերադարձից հետո խիստ սպառվել էր տվել Մրվան զորավարը: Պատմիչների ասելով, ոստիկանը, «Այդ ժանդ, ժպիրհ և չարաբարոյ» մարդը նպատակ էր դրել իր առաջ՝ ջախջախել հայերի զիմադրական ուժերը և փորձում էր «Հայոց աշխարհից վերացնել ազատախումբ տոհմը, նրանց հեծյալ զորավարներին հետ»: 701 թվին Արգլան սկսում է ձերբակալել և Դամասկոս ուղարկել երկրի աչքը:

ընկնող իշխաններին, բանտարկել է տալիս շատ աղատների ու ցրում իշխանների գործերը և գրավում նրանց կալվածները, ավարի տալիս ունեցվածքը: Արդյա ոստիկանը միաժամանակ սկսում է կրոնական հալածանք, Դավիթ Դվինեցուն մահմեդական կրոն չընդունելու համար սպանել է տալիս խաչի վրա: Այս փաստը և նման շատ ու շատ վկայություններ հերքում են այն տեսակետը, որ իբրև թե արաբները կրոնական հալածանքի չեն ենթարկել բնակչությանը: Մակայն վերոհիշյալ հալածանքներով չի վերջանում ոստիկանի սկսած դաժան քաղաքականությունը: Նա խտտացնում է հարկերի հավաքումը և ապօրինի գանձումները, որոնց հետևանքով երկիրը կողոպտվում է և կանգնում աղքատացման շեմքին: Այսպիսով, սկսվում է արաբական խալիֆաթի ծանր քաղաքականությունը Հայաստանում, որի դեմ իր զենքը պիտի բանձրացնեն ժողովուրդը:

Արդյա ոստիկանի այդ ապօրինի և անիրավացի գործողությունների դեմ բողոքում են հայկական զորագնդի հրամանատար՝ Սմբատ Բագրատունի Բյուրատյանը և Սահակ կաթողիկոսը: Բայց ոստիկանը, հենված իր ռազմական ուժի վրա, որն ուներ 10.000-ից ոչ պակաս զորք, 702 թվին ձերբակալում է նրանց և շղթայակապ քսորում է Դամասկոս, որպեսզի ինքն ազատ գործի Հայաստանում: Սահակ կաթողիկոսը, որին վիճակված էր իր կաթողիկոսությունը անցկացնել երկրի տաճնապահ շրջանում, շղթայակապ հասնում է Դամասկոս և պահվում է այնտեղ որպես պատանգ, իսկ Սմբատն աքսորի ճանապարհից մի կերպ ազատվում է կապանքներից, փախչում, վերադառնում է Հայաստան ու Ռշտունյաց և Մոկաց գավառներում կազմակերպում է ապստամբութուն՝ արաբական դաժան լուծը թռթափելու համար:

Սմբատը, որն աքսորի ճանապարհին ազատվելով շղթաներից վերադարձել էր Հայաստան, սկզբում հաստատվում է Վանա լճի հարավային շրջաններում, հատկապես Մոկաց և Ռշտունյաց գավառների լեռնային մասերում և միաժամանակ նախապատրաստում է ապստամբությունը: Նա աստիճանաբար արաբների դեմ է դուրս բերում այդ գավառների լեռնականներին և հետո էլ ոտքի է հանում ողջ բնակչությանը: Մի քանի ամսվա ընթացքում իր շուրջն է համախմբում շատ իշխաններ:

և 2.000 հոգուց ավելի կռվող ուժ: Արդևան հայերի մտադրու-
թյունն իմանալով, փորձում է խորամանկությամբ Սմբատին
և հայ իշխաններին իր մոտ կանչել և դաժան դատաստան տեսնե-
լուրի հետ: Բայց Սմբատը, որը գիտեր ոստիկանի խարդա-
խությունները, ոչ միայն չգնաց, այլ և իշխաններին թույլ
չտվեց գնալու: Միաժամանակ արագ թափով նախապատրաստ
վեց արաբների դեմ կռվելու:

Ոստիկանը ըմբոստ հայերին և նրանց զորքին ջարդելով
համար մի գունդ է ուղարկում: Ապստամբ հայերը Սմբատ
Բագրատունու զլխավորությամբ Ռշտունյաց գավառի Գուկանի
գյուղի մոտ կռվի են դուրս գալիս արաբական զինդի դեմ և լուրջ
ջարդ տալիս նրան: Այդ զինդից 280 արաբ ազատվելով ապաստան
են գտնում Գուկանքի հեղեցում, բայց հայերն անմիջապես
պաշարում են և սպառնում այրել: Արաբների ղեկավարներին
մեկը, տեսնելով որ ելք չկա, դուրս է գալիս եկեղեցուց և դիմում
է հայերին հաշտության առաջարկով: Սմբատը մերժում է
Բանակցություն վարողը խնդրում է իրեն խնայել, որպեսզի ինքը
համոզի բոլոր արաբներին անձնատուր լինել: Ապստամբները
այնուհետև եկեղեցուց դուրս եկող բոլոր արաբներին սրախողով
են անում, իսկ Բանակցություն վարողին էլ գցում են վանա-
ծովը: Այսպիսով, արաբների հայերի ապստամբությունը ճնշելով
առաջին փորձը մատնվում է անհաջողության: Հայերը բարձ-
րացնում են անկախության դրոշմ:

Գուկանքի հաղթանակից հետո, Սմբատի մոտ հավաքվում
են նոր իշխաններ իրենց զորքերով և որոշում են շարժվել դեպի
Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Դժին քաղաքը և այնտեղից դուրս
քշել Արգլա ոստիկանին: Սմբատ Բագրատունու հետ էր
նաև Թեոդորոս Ռշտունու որդի՝ Վարդը, որն իր հոր նման քաջ
իշխան էր և Սմբատի ակտիվ օգնականը:

702 թվի վերջերին Սմբատն իր զորքով ու իշխաններով
վառպուրականի վրայով շարժվում է դեպի հյուսիս և մտնում
է Այրարատյան դաշտը: Բայց Արգլան, որը գտնվում էր Նա-
խիջևանում, արաբական 5000 հեծելազորի գլուխն անցած (ըստ
Վարդան պատմիչի 8000 հոգի), դուրս է գալիս ապստամբ հա-
յերի դեմ: Սմբատը թշնամու հզորությունը տեսնելով, բարձրա-
նում է Մասիսի ստորոտում գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ եղած

Վարդանակերտ ավանը և դեսպանի միջոցով հաշտության բանակցություններ է սկսում Արզլա ոստիկանի հետ՝ դործը հաշտությամբ վերջացնելու համար։ Հայերը դեսպանի միջոցով օտարիտիւն առաջարկում են, որ իրենք իրենց երկիրը, բնակչությունները, այգիներն ու անդամատանները թողնում են արաբներին, միայն թե նրանք թույլ տան իրենց ապահով կերպով հեռանալ Հայաստանից և գնալ Բյուզանդական լիմանը։ Հայերի նպատակն էր խաբել Արզլային, մի առժամանակ հեռանալ Հայաստանից, գնալ Տայք նահանգի սահմանակից Բյուզանդական շրջանները, ավելացնել դորքի թիվը՝ և հարմար ժամանակ հարձակվել արաբների վրա և դուրս քշել նրանց Հայաստանից։

Արզլա ոստիկանը մերժում է հայերի պահանջը և պատրաստվում է հարձակվել նրանց վրա։ Սմբատ Բագրատունին անմիջապես իր դորքը տեղավորում է Վարդանակերտ ավանում, գյուղի փողոցներում կառուցում են բարեկազմներ, զինքներ են գրավում, թույլ չտալով թշնամուն գիշերը մտնել գյուղ։

Հաջորդ առավոտ՝ 703 թվի հունվարյան օրերից մեկը, հայերը դուրս եկան պատերազմելու արաբների դեմ։ Նրանք կռվեցին արիության մեջ ու հերոսությամբ և ջարդեցին թշնամու զորազանց ուժերը, և «սատակէին ի սուր սուսերին»։ Ջարդվող արաբական բանակը մեծամեծ զոհեր տալով փախչում է Վարդանակերտից, հայերի ձեռքը թողնելով մեծ քանակությամբ ազմավառ ու զինքներ։ Հունվարյան ցրտաշունչ ձմռանը, արաբական զորքը գիշերը դուրս ձնալով սառել էր և կորցրել իր մարտունակությունը, դրա համար էլ հաջորդ առավոտ ի վիճակի չեն լինում լավ կռվելու, և մեծ զոհեր տալով փախչում են։ Արաբական զորքի որոշ մասը սառած Մրաքս գետի վրայով անցնելիս սառույցը կոտրվում է, և զինվորներից շատերը ընկնում և վնասվում և վնասվում, խեղդվում են։ Նահանջող արաբական զորքերից 300 հոգի ապաստան են գտնում Վահան կամսարականի դուռերը Շուշանի ապարանքում։ Տիգրիս Շուշանը միջնորդություն է հաղորդում Սմբատ Բագրատունու առաջ և փրկում է 300 արաբներին կոտորածից։ Արզլա ոստիկանը իր ջարդված բանակով փախչում է Դամասկոս, խալիֆի մոտ։

Այդ նույն ժամանակ Ներսէս կամսարական իշխանն իր օգնական նախարարների ու ազատների հետ միասին Վանանդ

գալառում ջարդում և երկրից դուրս է քշում արաբական մի
ուրիշ զորագնդի: Դրանով արաբական բոլոր գնդերը, որոնք
գտնվում էին Հայաստանում, ջարդվում ու դուրս են քշվում
Հայաստանից:

Վարդանակերտի ճակատամարտը շատ ծանր նստեց արաբ-
ներին վրա, նրանք գրեթե կորցրին իրենց զորքի կեսը: Վարդանա-
կերտի ճակատամարտը դառն գույներով են նկարագրել արաբ
և հայ պատմագիրները մինչև 10-րդ դարը, արաբները նույնիսկ
չեն ուզիցել, որ իրենց հիշեցնեն այդ ճակատամարտի մասին:

Վարդանակերտի հաղթական կռիվ ավարից, Սմբատ Բագ-
րատունին և իշխանները, բաժին են ուղարկում բյուզանդական
Սպարմար կայսրին: Իսկ դրա դիմաց, կայսրը, որպես փոխհա-
տուցում, Սմբատին տալիս է կյուրապաղատի տիտղոս, արաբա-
կան ընտիր նժույգներ և թանկագին նվերներ:

Այդ հաղթանակից և բյուզանդիայի օգնությունից ոգևոր-
վելով, հայերը մեծ հույսեր ունենեցան, որ կարող են թոթափել արա-
բական ծանր լուծը: Սակայն, չնայած դրան, Սմբատը կասկածե-
լով արաբներից, գնում և ամրանում է Տայք նահանգում, կենտ-
րոն ընտրելով Թուլարք ամրոցը և այնտեղից կարգադրություն-
ներ է անում ու կառավարում երկիրը, ինչպես նաև ռազմական
պատրաստություններ է տեսնում արաբների նոր հարձակում-
ներին դիմագրելու համար:

703 թվի դարնանը, հայերի ապստամբությունը ճնշելու, ըմբոս-
տներին կոտորելու, երկիրը կողոպտելու, եկեղեցիներն ու վան-
քերը թալանելու համար, Աբդուլ-Մսլիք խալիֆը կազմակերպում
ու պատրաստում է մի բանակ ու Մահմեդ-Բին-Ուլլա զորավարի
գլխավորությամբ ուղարկում է դեպի Հայաստան: Դրանով հա-
յերի դրությունը ծանրանում է: Նրանք փոստորեն ահի և եր-
կյուղի մեջ էին. միայն որոշ հույսեր կապել էին բյուզանդական
կայսրության հետ Բայց Բյուզանդիայի դրությունը նույնպես
ծանր էր, նա ինքն էր հայերից օգնություն խնդրում և ոչ թե
օգնում նրանց: Այս բոլորը ստիպում են հայերին արաբների
հետ հաշտվելու ուզին ըստել և փրկել իրենց երկիրն ու կյանքը
թեկուզ մեծ զիջումների գնով: Այս նպատակի համար Սմբատ
Բագրատունին գետալան է ուղարկում Դամասկոս՝ Սահակ կաթո-

դիկոսի մոտ, և նրա միջոցով բանակցություններ է վարում խալիֆաթի հետ: Դա ցույց է տալիս, որ կաթողիկոսի դերը մեծ էր: Նա իրավունք ուներ երկրի անունից բանակցությունների մեջ մտնել օտարերկրյա պետությունների հետ: Սահակ կաթողիկոսն արդեն մի տարուց ավելի գտնվում էր Դամասկոսում, որպես պատանդ և իր հակաբյուզանդական քաղաքականություն վարելու համար: Վաշելում էր խալիֆի համակրանքը: Սահակ կաթողիկոսի հակահունական դործնակներպին ու նրա արժանիքներին մոտիկից ծանոթ էր նաև Մրվան զորավարը Հայաստանում ևդած ժամանակ: Հետևաբար կաթողիկոսի դիրքն ու հեղինակությունը մեծ էր խալիֆաթի շարքունիքում:

Սահակ կաթողիկոսն իր այդ դիրքն ու հեղինակությունն օգտագործելով, Հայաստանի և հայ իշխանների անունից բանակցությունն էր է սկսում Սեդուկ-Մելիք խալիֆի հետ և վերջացնում է դրական արդյունքով: Խալիֆը գիշում է հայերին ու վրեժխնդիր չի լինում, նա ազատում է կաթողիկոսին իր պատանդությունից, տալով նրան ներման զրույթյուն, և ուղարկում է Հայաստան Ոկրայի հետևից: Վերջինս, որ իր մեծ բանակով արշավում էր դեպի Հայաստան, տեղեկանալով Սահակի և Սեդուկ-Մելիքի բանակցությունների արդյունքի մասին, իր հաղթարշավ բանակի ընթացքը դանդաղեցնում է և ետ է դառնում կաթողիկոսի հետ տեսակցելու համար: Դեռևս Հայաստան չհասած և հայերի հետ կռվի չբռնված: Ոկրա զորավարին արդեն հայտնի էր խալիֆի այն ցուցումը, որ Հայաստանը գրավելիս խուսափել անանդի արյունահեղությունից:

Սահակ կաթողիկոսը թեև աքսորի մեջ տանջված, տկարացած, ծերացած և հիվանդացած, բայց և այնպես հանձն է առնում շտապ մեկնել Հայաստան և կանխել Ոկրայի աշխարհավեր արշավանքը: Սակայն ճանապարհին զգալով, որ մահը մոտ է, անմիջապես արարերին լիզվով նամակ է գրում Ոկրայի վրա և ինքը 703 թվի ամառը Միջագետքի Պառան քաղաքում վախճանվում է, որտեղ նրա մահվան հաջորդ օրը հասնում է Ոկրա զորավարը և տիրում է նրա մահվան պատճառով: Սահակ կաթողիկոսն իր նամակով հայտնում էր Ոկրա զորավարին իր և խալիֆի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների արդյունքի մասին և միաժամանակ խնդրում էր նրանից, որ զիջումներ

անի և իր ժողովրդին չկոտորի, երկիրը չավերի, իսկ իր ցան-
կությունը չկատարելու գեպքում՝ անիծում է: Սահակ կաթողի-
կոսի հետ եղած հոգևորականներն ու իշխանները մեռած կա-
թողիկոսի անունից նույնպես խնդրում են և Ոկրան ստիպված
է լինում զիջել և հրամայում է իր զորքին, որ դադարեցնեն
իրենց արշավանքը դեպի Հայոց երկիրը: Այլա հայտնում է հայ
իշխաններին, որ մոռացության տան երկաւ երկրների միջև
եղած թշնամությունը, իսկ ինքը մոռանում է վարդանակերտի
ճակատամարտը և արաբների կոտորածը: Այնուհետև հրամայում
է բոլորին անխոր վերադառնալ իրենց տեղերը և ապահով
կերպով աշխատել, ապրել ու հարկ վճարել տերությանը: Միա-
ժամանակ վերականգնում է իշխանների իրավունքները, Դրա-
նով էլ վերջանում է հայ-արաբական կոնֆլիկտը և հայերի I
ազատագրական մեծ ապստամբությունը խալիֆաթի դեմ: Այնու-
հետև Ոկրայի օգնությամբ Սահակ կաթողիկոսի ղեակը բերում
են Հայաստան ու թաղում Դվինում: Ոկրան իր բանակի մի
մասով մնում է Հայաստանում, որպես ոստիկան (703—708 թ.թ.)
և հինգ տարի կառավարում է Հայաստանը:

Բյուզանդա-արաբական նոր մրցումը Հայաստանի
շուրջը և հայ իշխանների ու նրանց զորքերի կոտորածը
Նախիջևանում

Ոկրա ոստիկանը երեք տարի (703—706) խաղաղ կառավա-
րում է Հայաստանը և երեք չի հիշեցնում վարդանակերտի ճա-
կատամարտը, իսկ հայերն էլ նոր շարժումներ հանդես չեն բե-
րում արաբների դեմ և չեն թեքվում դեպի Բյուզանդիան: 705
թվին Աբդուլ-Մելիքին հաջորդում է հրա որդի Վալիտ կամ Վլիթ
խալիֆը (705—715), որը հորից պակաս ուղմասեր չէր, իսկ
Բյուզանդիայում կրկին անգամ կայսր է դառնում քիթը կտրած և
խաղարների մոտ աքսորված ոչ պակաս ուղմասեր Հուստինիա-
նոս II-ը: Մա նորից ուշադրություն է դարձնում Հայաստանի
վրա և պատրաստվում է կռիվներ մղել արաբների դեմ և ետ
գրավել Հայաստանը նրանցից: Իսկ Վլիթ խալիֆը, որ մի կող-
մից իր զորքերը հասցրել էր մինչև Սպանիա, իսկ մյուս կող-
մից մինչև Հնդկաստան, Բուխարա և Կաշկար, որպեսզի հայերը
չօգտագործվեն Բյուզանդիայի կողմից, Ոկրա ոստիկանին

հրամայում է Հայաստանից վերացնել հայ նախաբաբներին իրենց
զորքերի հետ միասին: Մմբատ Բաղրատունին հաշվի առնելով
արաբների նոր խառուժյուններն ու ճնշումները, իր զորքով և
իշխանների մեծ մասով ունջնում է հույների կողմը, հույս ունե-
նալով վերջինների օգնութեամբ ձեռք բերել կորցրած անկախու-
թյունը:

Բայց այս անգամ էլ հայերի բախտը չժպտաց, բյուզան-
դական զորքը, որ հաջորդեցյալը գրավել էր Կարինը և հաղթա-
կանորեն շարժվում էր դեպի երկրի խորքը, 706 թվին Վա-
նանդ գավառի Դրաշպիրա գյուղի մոտ տեղի ունեցած պլան-
վոր ճակատամարտում պարտվեց արաբներից և ետ շարժվեց: Օկ-
բան հույներին ջարդելով, հալածելով դուրս է քշում Հայաստա-
նից և գրավում Կարին քաղաքը, իսկ Մմբատ Բաղրատունու զոր-
թյունը ծանցանում է: Նա որ վերոհիշյալ քաղաքական պայման-
ներում իր հավատարմկոթող թյունը չկարողացավ պահպանել, կայս-
րի ցուցմունքով մի քանի իշխանների հետ իր զորքով հեռացավ
Հայաստանից և բնակեցվեցին հաստատակց Փոթի քաղաքում: Սե-
ծովի ափին:

Օկբա ոստիկանը հույներին Հայաստանից դուրս քշելուց հետո
սկսում է հալածել նաև հայերին, այն էլ ամենազաժան կերպով:
Նրա հրամանով Նախիջևանի Քամ (Կաշմ) կառավարիչը հրավիր
է ուղարկում երկրի գլխավոր իշխաններին ու ազաժաններին, որ
իրենց հեծելազորքով ներկայանան իրեն, իրենց ռոճիկն ստանալու
համար, զբանով ասել ուզելով, որ խալիֆը չարութեամբ չի տրա-
մադրված դեպի հայերը: Նա ուզում էր հայկական զորքին Օգոս-
տոսին նոր կռիվների ժամանակ:

Քամի հրավերով, չնայած Փոթիից՝ Մմբատի նախադու-
շացումներին, սրոշ իշխաններ իրենց զորքերով ներկայանում են
Նախիջևան, Քամին: Սա խորամանկութեամբ սկզբում խաբում
է իշխաններին, զինաթափ անում, ազա էրզում տալու պատր-
վակով բոլորին լքնում է Նախիջևանի և Թրամի եկեղեցիները,
դռներն ու լուսամուտները փակել տալով կրակի է՝ տալիս և այ-
րում: Պատմագիրներն այս եղբարկան ախար նմանեցնում են
Բաբելոնի հնոցը նետած կրեք մանուկների այրման դեպքին:
Նախիջևանի և Թրամի եկեղեցիներում այրված իշխանների ու
զորքերի թիվը հազարից ավելի է կել: Այդ դեպքը կատարվել

է 707 թվին: Դրանով որոշ չափով արաբները լուծում են Վարդանակերտի վրեժը:

Նախիջևանի և Խրամի կոստորածից հետո, արաբները գեոևս իրենց վրեժը հաղեցած չհամարելով, սկսում են ասպատակել երկիրը: Նրանք իշխաններին ձերբակալելով բանտարկում, գլխավորներին նեղություններ ու խոշտանգումներ տալիս, փրկանք պահանջում: Այդ ճանապարհով իշխանների ունեցվածքը հափշտակում էին, սակայն, պատմիչների ասելով, իշխաններն իրենց ունեցվածքը տալով, դարձյալ չէին ազատվում խոշտանգումներից: Դրանից հետո արաբներն սկսում են նաև կրոնական հալածանքներ: Նրանք իշխաններից պահանջում էին կրոնափոխ լինել: Այդ հողի վրա Մմբատ Բագրատունուն, Գրիգոր և Կորներին ու բազմաթիվ այլ նախարարների գլխատեցին: Այսպիսով, լուրջ հարված հասցրին իշխաններին ու նրանց ռազմական ուժին, իսկ հալածանքներից դերձ մնացած իշխանները կամ գորս էին փախել երկրից, կամ կուշ էին եկել անառիկ բերդերում և ամբոցներում: Մմբատ Բագրատունին մեկ անգամ փորձ արեց մտնել Հայաստան, բայց հարված ստանալով ետ քաշվեց:

Արաբները Հայաստանի ղեկավար մասին—նախարարներին ջարդելուց հետո, սկսում են ավելի ազատ գործել երկրում: «Այն Հայոց աշխարհը նախարարական տոհմերից, ինչպես ոչխարները գայլերի մեջ»: Արաբները դրանից ավելի են քաջալերվում և սկսում են ավերել ու ավարել, գերել ու գերավարել կողոպտել ու քական հրոսակները Դվինում էին հավաքել երկրի կողոպտած ուղարկում են Դամասկոս: Աքսոր են ուղարկում նաև Շուշան կամ չաբախունին, որն ազատել էր 300 արաբների կյանքը, և նրան չաբախունիներով սպանում են Խառան քաղաքի բանտում:

Դվին քաղաքի բնակչությունը նույնպես խիստ նեղվում էր արաբներից: Փոթիի Մմբատ Բագրատունու խորախուսանքներով դվինցիները և երկրի մյուս մասերի բնակչությունն ապստամբության փորձեր են անում: Խալիֆաթը հաշվի առնելով, որ հայերը Բյուզանդիայի և Փոթիի Մմբատ Բագրատունու միջոցով կարող են

տալ բերել նոր ապստամբություն, նամանավանդ, որ բյուզան-
դական Ֆելիպ կայսրը Վրաստանից և Աղվանից աշխարհից վտանգ
էր սպառնում խալիֆայթին, այդ պրուլթյունը կանխելու համար 708
թվին Օկրա ոստիկանին ետ է կանչում Հայաստանից և նրա
փոխարեն նրան հայկի ոստիկան է նշանակում 80-ամյա Արդու-
Աղիզին, որը 640 թվին՝ 12 տարեկան հասակում գտնվում էր
Դվինում և օգնեց արաբներին քաղաքը դրավելու ժամանակ:

Պատմիչները ասելով Արդու-Աղիզն աշխարհաշեն ոստիկան
էր: Նա վլիթ Պալիֆի հրամանով մեղմացնում է արաբների
վարած խիստ քաղաքականությունը Հայաստանում: Դադարեց-
վում են հալածանքները, վերջ է տրվում երկրի կողոպտմանը,
թեթևացվում են հարկերը, և 712 թվին ազատ են արձակում բոլոր
քանտարկյալներին ու աքսորյալներին: Արդու-Աղիզն իրենց
պաշտոններում ու կալվածներում վերահաստատում է ոչ միայն
Դամասկոս և Արաբիա արքայված ու բանտարկված իշխաններին,
այլ և հունական տների տոբիա փախած ու բերդերում ամրացած
նախարարներին: 712 թվին իր կողմնակիցներով և զորքով Փո-
թից Հայաստան է վերադառնում Մմբատ Բագրատունին և վերա-
կանգնում իր պաշտոնում:

Արդու-Աղիզ ոստիկանը, որը երկար ժամանակ կառավա-
րեց Հայաստանը (708—724), վերաշինում է Քամի կողմից ա-
վերած ու քանդած Դվին քաղաքը, շինում ու ամրացնում է
պարիսպներն ու դարպասները, ջրի խրամատները, և քաղաքն
ավելի ընդարձակվում է և համեմատական չափով սկսվում է
երկրի խաղաղ շինարարական աշխատանքի շրջանը:

Հայաստանի դրուքյունը 720—730 թվականներին

Արդու-Աղիզ ոստիկանի ժամանակ որոշ չափով կայունա-
նում է Հայաստանի քաղաքական դրությունը: Մմբատ Բյու-
րատյանի 20-ամյա երերուն և հեղհեղուկ սպարապետության
շրջանն անցավ շատ ծանր: Նա մերթ թեքվում էր տրաբներին և
մերթ հույներին կողմը, բայց վերջին անգամ Հայաստան վերա-
դառնալով, նա նորից իր շուրջն է համախմբում հայ իշխան-
ներին և լծվում ավերակ երկրի շինարարական աշխատանքներին:
Մմբատին հաջորդում է Վասակի որդի Աշոտ Բագրատունին, որը

տաղանդավոր գիվանդեա էր և, հակառակ Սմբատին, միշտ վա-
րեց արարական քաղաքականություն և 33 տարի մնաց իր պաշ-
տոնում: Սրա և Արզուլ-Աղիզ ոստիկանի ժամանակ լայն գոր-
ծունեություն ծավալեց Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը (717—728),
որն ընթացավ Սահակ Չորսիրեցի կաթողիկոսի ուղիով, վարեց
հակահունական քաղաքականություն և բռնեց խալիֆաթի հեռ
հաշտ քաղաքականություն վարելու ուղին:

Հայաստանի ներքին գործերը կարգավորելու, Արարիայում
դեռևս աքսորում՝ եղած հայ իշխաններին ազատ արձակելու և
հայ եկեղեցու ու քրիստոնյաների խնդիրները լուծելու համար
719 թվին նա մեկնում է Դամասկոս, Օմար խալիֆի մոտ, և երկու
բանակցություններից հետո խալիֆի հետ կնքում է հետևյալ
համաձայնությունը՝ 1) քրիստոնյաներին ստիպողական կերպով
կրոնափոխ չանել, 2) հողեր օրականները, վանքերը և եկեղեցիներն
ազատ պետք է լինեն տիրությանը հարկ վճարելուց, 3) քրիստոն-
յաները, որտեղ էլ որ գտնվելու լինեն, պետք է ազատ պաշտեն
իրենց կրոնը և 4) Արարիայում աքսորված ու բանտարկված բո-
լոր հայերը պետք է ազատվեն ու վերադառնան Հայաստան և մի-
աժամանակ պետք է վերականգնվեն նրանց տոհմական ու կալվա-
ծային իրավունքները: Խալիֆաթը վերոհիշյալ դիմումները կատար-
ում էր հետևյալ նպատակներով՝ 1) որպեսզի հայերին սիրաշա-
հի ու գրավի իր կողմը և թույլ չտա, որ Բյուզանդիան օգտա-
գործի նրանց ռազմական ուժը, 2) Հայաստանից հալածի ազան-
տանուժ գոյություն ունեցող Բյուզանդական աղբյուրյությանը
և թուլացած խալիֆաթի քաղաքականությունն ամրապնդի այն-
տեղ և հայերին մշտապես կապի արարական տիրության հետ
5) հալածի Հայաստանում եղած քաղկեդոնականներին:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ համաձայնությունից, Հովհան
կաթողիկոսի գործերը Դամասկոսում ունեցել են երկու բնույթ՝
1) քաղաքական, որը նշանակում է իդել հարությունությունների
հույներեց և կապվել արաբների հետ և, իսկապես, Օձնեցու ժամա-
նակ հույները մաքրվեցին Հայաստանից և 2) կրոնական, որը
նշանակում է քրիստոնեական կրոնի ազատ պաշտամունքը, քաղ-
քեզոնական դավանանքի և ազանդների հալածումն ու դուր-

քշումը Հայաստանից, որոնք տեղ էին գտել երկրում կայսրութ-
յան աղգեցության հետևանքով:

Բյուզանդական կայսրը՝ Լևոն Իսավրացին, մի քանի ան-
գամ ղգուշացրեց Օձնեցուն, որ հեռու մնա արարներից, բայց
նրա ղգուշացումներն անցան առարգյուն: Կաթողիկոսը հաշվի
չառավ կայսրի խորհուրդներն ու պահանջները, որովհետև նա լավ
գիտեր խորամանկ կայսրների խարդախ քաղաքականությունը:
Հովհան Օձնեցին իր քացառիկ դերը Դամասկոսում հաջող ա-
վարտելուց հետո, խալիֆից մեծամեծ նվերներ ստանալով վե-
րադարձավ Հայաստան և 720 թվին Դվինում հրավերեց եկեղե-
ցական ժողով, ուր քննության առնվեցին մի շարք խնդիրներ,
մշակվեցին եկեղեցական կանոններ, որոնցից կազմվեց կանոնա-
գիրք: Ժողովը քննության առավ պապիկյան աղանդի հարցը,
դատապարտեց աղանդավորներին և միաժամանակ նզովեց
նրանց հետ կապ հաստատողներին: Քաղքեղոնական դավանան-
քին նույնպես հակահարված ավեցին և լամբադիցին հայ
եկեղեցու գիրքերը հռչակելով ոտնձգումներից: Հովհան Օձնեցու
ժամանակ է կազմվել Գիրք Բարոցը: Ընդհանուր առմամբ Օձ-
նեցու կաթողիկոսությունը շատ արդյունավետ եղավ, և նրանից
մեզ հասել է շատ զբաղան դորձեր:

Սրբույ՝ Մելիկ ոստիկանի մեղմ քաղաքականությունը վեր-
ջանում է 724 թվին: Նրան փոխարինող Վլիթ (Վալիա) 724—729
թ. թ. և Մսլիմ՝ 729—731 թ. թ. ոստիկանները, ինչպես նաև
Սաիդ զորավարը, որ պիտի կավեր խաղաղների դեմ, որոշ չա-
փով լսատաշնում են խալիֆաթի քաղաքականությունը: Խաղաղ-
ներն իրենց անվերջ արշավանքներով նույնպես մեծ վնաս են
պատճառում Հայաստանին:

720-ական թվականներից սկսած Օմայյան դինիաստիան ֆինան-
սական խիստ ճգնաժամ է ապրում. դրանից դուրս գալու համար
խալիֆները մի ձև դիտելին՝ ավելացնել հարկերը: Մյթ նախատեսվող
725 թվին խալիֆաթի ներսում կատարվում է աշխարհագիր:
Հայաստան է գալիս Հերթը, որը նույնպես կատարում է աշխար-
հագիր և ըստ նոր օրենքի մինչև այդ եղած ծխահարկը փոխ-
վում է գլխահարկի և դրա հիման վրա էլ ավելանում են հար-
կերը, որոնք նորից բացասաբար ինն աղքատ երկրի անտեսա-
կան կյանքի և բնակչության նյութական դրության վրա:

Այս հանգամանքը ժողովրդի մեջ եղած դժգոհություններն ա-
վելի է ուժեղացնում:

Հիշամ խալիֆը (724—743) անմիջապես փորձեր է անում
դրա առաջն առնելու, որովհետև խալիֆաթի դրությունը շատ
ծանր էր: Նա 731 թվին Հայաստանից ետ է կանչում թե՛ Մալիմ
ոստիկանին և թե՛ Սաիդ զորավարին՝ որպես իրենց հարգարաց-
նողների և նրանց փոխարեն 731 թվին Հայաստանի ոստիկան
ու զորավար է նշանակում խալիֆայական զանի թեկնածու
Մահմեդ-Բին-Մրվանին, որը 8-րդ դարի սկզբին Հայաստանում
էր և վարում էր խիստ քաղաքականություն: Նա անմիջապես
Բագրատունի Աշոտ Վասակյանին վերահաստատում է իր պաշ-
տոնում (731), որպես իշխանաց իշխան և Հայաստանի հեծելա-
զորի հրամանատար-սպարապետ: Մրվանը զործադրեց բոլոր մի-
ջոցները՝ Աշոտի դիրքը երկրում բարձրացնելու և նրան օգտա-
գործելու համար:

Մամիկոնյան տոհմից Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաննե-
րը, ինչպես նաև Մմբատ Բյուրատյանի որդիները չեն ենթարկ-
վում Մրվանին ու նրա կարգադրություններին, հարձելով, որ
նորից խիստ քաղաքականություն է վարելու: Նրանք նույնիսկ
փորձեր են արել Աշոտից խլել առաջնությունը: Այդ պատճառով
732 թվին Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները Մրվանի կող-
մից ձերբակալվում և ուղարկվում են Դամասկոս՝ խալիֆին, իսկ
Հիշամ խալիֆն էլ նրանց աքսորում է էմա անասլատը (Ասորի-
քի սահմանների մոտ) ցմահ:

Մրվան ոստիկանն այս անգամ Հայաստանի նկատմամբ
վարում էր մեղմ քաղաքականություն, որը բխում էր խալի-
ֆաթի ներքին դրությունից: Օմայյան դինաստիայի դեմ ծագել
էին ներքին լուրջ խռովություններ, որոնք սպառնում էին վե-
րացնել դինաստիան: Նվազ վտանգ չէին ներկայացնում նաև
բյուզանդական կայսրության զրդումով Հյուսիսային Կովկասում
և Հարավային Ռուսաստանում ապրող խաղաղների արշավանք-
ները դեպի խալիֆաթի՝ անզրկովկասյան տիրապետությունները:
Խաղաղների արշավանքների ծայրը հասել էր մինչև Հայաստա-
նի Զարեվանդ զավառի հարավային մասերը և լուրջ վնաս էին
պատճառել երկրին: Այս բալորի հետևանքով խալիֆաթը ոտիպ-
ված է լինում թեթևացնել Հայաստանից դանձվող պետական

հարկերն ու տուրքերը, վերջ տալ հալածանքներին և ռազմական ուժերի ոչնչացմանը և օգտագործել հայերի ռազմական ուժն իր ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ: Ահա սրանք են 731 թվից հետո Հայաստանում խալիֆաթի վարած մեղմ քաղաքականության հիմնական պատճառները:

Մրվանն իր վարած մեղմ քաղաքականությամբ հասավ իր նպատակին: Նա կարողացավ օգտագործել հայկական ռազմական ուժերը խաղաքների դեմ և մեծ հաջողություն ունեցավ: Մրվան ոստիկանը՝ Աշոտ, սպարապետի հետ միասին սկզբում Հայաստանն ու Անդրկովկասյան երկրները մաքրեցին խաղաքներից, ապա, չսպասելով նրանց նոր հարձակումներին, ինքն Աշոտի հետ հայ-արաբական զորադնդերով կանխում են խաղաքներին և 732 թվին հարձակվում են նրանց երկրի վրա և ասպատակում այն, ապա գրավում նրանց մայրաքաղաքը և ստիպում են խաղաքներին կնքել պայմանագիր, մուծել ռազմատուրքանք և այլևս չհարձակվել արաբական երկրների ու տերությունների վրա: Ապա մեծ ավարով ու ռազմատուրքանքով հաղթականորեն վերադառնում են Դվին:

Խաղաքների դեմ տարած հաղթանակներից հետո, Հայաստանի դիրքը մեծանում է խալիֆաթի աչքին: Հայ հեծելազորը նորից ցույց տվեց իր սխրագործությունները և ստիպեց խալիֆին նոր զինուժներ կատարել: Իսկ Աշոտ սպարապետը Մրվան ոստիկանի խորհրդով 732 թվի աշնանը՝ մեկնում է Դամասկոս, խալիֆի հետ մի շարք զորքեր կարգավորելու: Դամասկոսում նրան ցույց են տալիս մեծ ընդունելություն: Հիշամ խալիֆը տալիս է հայ զորքերի երեք տարվա ռոճիկը՝ 300.000 դահեկան զուամարը, որը երեք տարուց ի վեր դադարեցվել էր, և այնուհետև զորքի ռոճիկը, ամեն տարի, սխտեմատիկ կերպով պիտի ուղարկեին տարեկան 100.000 դահեկան զուամարով: Ապա կարգավորվում է երկու երկրների միջև եղած մի շարք վիճելի հարցերը, ամրապնդվում է հայ-արաբական հարաբերությունները:

Հիշամ խալիֆը գրառում փորձում է սիրաշահել հայերին, օգտագործել նրանց ռազմական ուժը և մշտապես կապված պահել խալիֆաթի հետ: Աշոտը կարգավորելով բոլոր գործերը, մեծամեծ նվերներ ստանալով վերադառնում է Հայաստան: Այս

դրությունը շարունակվում է մինչև Հիշամ խալիֆի մահը՝ 743 թիվը:

Այսպիսով, Օմայյանների փոքձը՝ բռնի և դաժան միջոցներով տկաքացնել Հայաստանի ռազմական ուժը, մատնվում է անհաջողության: Հայ իշխանները խոշոր հարված ու վնաս կրելուց հետո, աշխատում են վերականգնել իրենց դիրքերը: Սակայն, չնայած դրան, Օմայյանների տիրապետության շրջանում Հայաստանի տնտեսական կյանքի դադարացման համար սանդղավում են անսպասարկ պայմաններ: Հայաստանը կորցնում է իր արանդիտային ճանապարհի նշանակությունը միջազգային առևտրի մեջ, նա դառնում է արաբական խալիֆաթի ռազմատարածողիական ֆորպոստը: Մասանյան շրջանի Հայաստանի գարգացած քաղաքները ժամանակավորապես կորցնում են իրենց առևտրական նշանակությունը և դառնում արաբական իշխանության դադարակա, վարչական կենտրոններ կամ զոբակայաններ: Իսլայի Հայաստանի ռազմական ուժը հիմնականում պահպանվում է:

IV. ՊԱՎԼԻԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍԱՍԲՈՒՅՑՈՒՆԸ

Դյուզաքիսթյան դրոքյունը Օմայյանների շրջանում

640 թվից սկսած, կարճ ընդհատումներով, մինչև VIII դարի առաջին տասնամյակը Հայաստանը դառնում է արաբա-բյուզանդական պայքարի թատերաբեմ: Արաբների սկզբնական արշավանքները, որոնք կրում էին ավարտութունների բնույթ, խոշոր վնաս են հասցնում երկրի տնտեսական կյանքին: Մրտական հարձակումներին դիմադրող քաղաքները թալանվում, հրկիզվում էին, իսկ ազգաբնակչությունը կոտորվում և գերի էր տարվում: Ժամանակավորապես հաղթանակող բյուզանդական բանակներից ևս նվազ տառապանքներ չէր կրում ժողովուրդը: Պատերազմական այդ տարիներին քաղաքների տնտեսական կյանքը կանգ է առնում:

Պատերազմական այդ զործողություններն ու ներքին աղբյուրամբոխությունները քայքայման դուռն են հասցնում դյուզաքի-

տիւան տնտեսութեաններին: Հայաստանի աշխատավոր մասսաներն իրենց հատուկ տոկունութեամբ զիմադրում են այդ արհաւիրքներին և վտանգն անցնելուց հետո կրկին լծվում շինարարական աշխատանքներին: Իսկ այդ ժամանակ ծանրանում է տիրապետող հարկային լուծը: Օմայան գինատիւան, որը VIII դարի առաջին քառորդում խոշոր արշավանքներ էր ձեռնարկել Արևմուտքում, կանգնած էր ֆինանսական ճգնաժամի առաջ: Խալիֆաթի հղատակ երկրներում, որոնց թվում և Հայաստանում 725 թ., պետական հարկերի քանձումը կարգավորելու և գլխավորական հկամուսները ավելացնելու նպատակով, կատարվում է ընդհանուր աշխարհագիր—ունեցվածքի և աշխատող ձեռքերի հաշվառումն ու արձանագրումն արքունի հարկամատյանում: Այդ նույն թվին Հայաստան է դալիս Հերթը և կատարում է աշխարհագիր և ցուցակագրում է հարկի ենթակա բոլոր քեկտները: Այս ժամանակաշրջանից է, որ հարկատվութեան սխառմը հիմնական փոփոխութեան է ենթարկվում: Մինչև այդ, հարկատու միավորը ծուխն էր, այժմ հարկատու միավորը դառնում է աշխատող ձեռքը: Թխահարկը-երգահարկը փոխվում է գլխահարկի, այդ պատճառով հարկատու գյուղացիութեան զրութեանը խիստ ծանրանում է, որովհետև հարկատու միավորների թիւն ավելանում է:

Խալիֆաթը Հայաստանում, որտեղ քաղաքականապես ամբապընդվելու նպատակով սկզբնական ջրջանում վաբում էր մեղմ քաղաքականութեան, VII դարի սկզբից, շուրջ մի տասնամյակ, երկրի ռազմական ուժը սննդացնելու քաղաքականութեան էր վաբում:

Հայաստանի աշխարհիկ և հոգեւոր ֆեոդալները 698—708 թ.թ. ծանր ճգնաժամ են ապրում և տնտեսապես քայքայվում ու սնանկանում են և բռնում աղքատացման ուղին:

Աշխատավոր մասսաների աղքատացումը սրում է դասակարգային պայքարը Հայաստանում: Բայց դասակարգային այդ պայքարն արտահայտվում է կրոնական շարժումների քողի տակ:

Ճնշվող ու շահագործվող մասսաների ապստամբական շարժումները ստանում են պոպիլիկյան կամ պովիլիկյան շարժումնունը:

Պալիկյան աղանդավորական շարժումը լայնորեն տարածվել էր Փոքր Ասիայում, հատկապես Բյուզանդական կայսրության տիրապետութուններում: Այդ աղանդը, որի արմատներն ուսումնասիրողները հնադույն շրջանի մանիքյան աղանդավորական շարժման հետ են կապում, իր անունն ստացել էր Պոդոսից: Ենթադրվում է, որ այդ շարժման առաջնորդի անունը եղել է Պոդոս, կամ պարզապես օգտագործվել է Պոդոս առաջալի անունը:

Մանիքյան աղանդավորական շարժման երեք հիմնական դրույթները կազմում էին՝

- ա) ամբողջ տիեզերքը, ներառյալ նաև մարդը, բարի և չարի, կուլի և ուրաքարի՝ մի խառնակույտ զանգված է:
- բ) Նախապես այս աշխարհն է:
- գ) Եվ ոչ էլ այսպես պիտի մնա:

Արևելքի աղանդավորական շարժումների սոցիոլոգիական բովանդակությունը հասկանալու տեսակետից վերև բերված դրույթները խիստ կարևոր են:

Մեզ դրեթև չեն հասել աղանդավորների կողմից իրենց քարոզած վարդապետության մասին ուղղակի վկայություններ: Հավանորդները կողմից այդ վկայությունները ոչնչացվել են: Հիմնվելով նրանց հավանորդների աված տեղեկությունների վրա, պալիկյանները որոշ փոփոխություններով պահպանել են մանիքյան աղանդավորների վերև հիշված դրույթները: Նրանք պաշտոնական եկեղեցու մեկնությունից բոլորովին՝ այլ մեկնություն են ավել քրիստոնեական վարդապետությունը: Նրանք մերժել են նրա բոլոր պաշտամունքներն ու արարքն արարողությունները: Դատելով գործնական կյանքի մասին նրանց առաջադրած խնդիրներից, կարելի է կրակացնել, որ նրանք բացառում էին մասնավոր սեփականությունը և պաշտպանում էին համայնական կարգերը: Թշնամի բանակը շատ է խոսում նրանց «սոսնիկ կյանք» վարելու մասին, մի մեղադրանք, որ համարյա անխափր վերաբերվել է բոլոր աղանդավորներին:

Պալիկյաններն իրենց ծրագրերն իրականացնելու համար առաջադրում էին՝ զինվել և բռնի միջոցներով տապալել գոյու-

թյուն ունեցող կարգերը: Հայաստանում պալլիկյան աղանդա-
վորական շարժումները մեծ չափերի են հասնում 650-ական
թվականներին, այդ VIII դարի առաջին քառորդում, այն ժա-
մանակ, երբ Հայաստանի ֆեոդալական դասակարգն ապրում
էր քաղաքական ծանր ճգնաժամ:

650-ական թվականներին Այրարատյան դաշտում, Սյունի-
քում և Աղվանից աշխարհում լայն ծավալ են ստանում պալ-
լիկյան շարժումները, որոնք լուրջ վտանգ էին սպառնում հոգևո-
րականության և նույնիսկ աշխարհիկ տարրին:

659—660 թ.թ. Ներսես III Տաշեցի կաթողիկոսն օգտվելով իշ-
խանների օժանդակությամբ, մոտ մեկ ու կես տարի հալածանք
հանեց պալլիկյանների դեմ: Նա նրանց շարժումները ճնշում ու
բոլորին էլ Հայաստանից աքսորում է և քար ու քանդ է անում
նրանց կենտրոնատեղիները: Պալլիկյանների մեծագույն մասը
դուրս մղվեց երկրից, բայց մի մասը մնաց երկրում ու թափն-
վեց:

Հայաստանից դուրս քշվող ու փախչող պալլիկյաններն անց-
նում են հարավ՝ Աղձնյաց գավառը և հատկապես Նիբրեբրտ քա-
ղաքում կազմում են նոր համայնքներ և շարունակում են իրենց
գաղափարները եռանդուն կերպով տարածել թե՛ Հայաստանում և
թե՛ կայսրության արևելյան երկրներում:

Հավան Օմեցիս և պալլիկյանների շարժման լիկվիդացիան

Պալլիկյանների համայնքների գործունեությունը դնալով
ուժեղանում է Հայաստանի հարավում, հայ-արաբա-բյուզանդա-
կան սահմանագլխին: Նրանք աստիճանաբար VIII դարի սկզբին
տարածվում են մի կողմից դեպի կայսրության երկրամասերը,
իսկ մյուս կողմից՝ դեպի Հայաստանի խորքերը: Նրանք հար-
մար տուրթի էին սպասում կրկին անգամ ապստամբական շար-
ժումներ առաջ բերելու համար: Պալլիկյանների շարժումնե-
րը լայն ծավալ են ստանում Հայաստանում VIII դարի առաջին
քառորդում, երբ արաբական խալիֆաթը Հայաստանի ֆեոդա-
լական տարրերին ոչնչացնելու քաղաքականություն էր վարում և
Հերթի աշխարհազորի միջոցով ծանրացնում էր պոլեոպոլիսի
հարկերն ու տուրքերը:

Պատվիրկյաններն շարժումներն առանձնապէս ուժեղ թափ
են ստանում 719—721 թ.թ. Հայաստանի հաքավում և նույնիսկ
Միջնաշխարհում: Այս շարժումները կասեցնելու համար առաջին
հերթին պայքարի են դուրս գալիս հոգևորականները, որովհետեւ
պատվիրկյան շարժումները գլխավորապէս նրանց դեմ էին ուղղված:
Կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին իր մի շարք սպառնալից ճառերով
աշխատում է կասեցնել ու խափանել նրանց գործունեությունը,
բայց տեսնելով, որ այդ միջոցներն ապարդշուն են անցնում,
այն ժամանակ 720 թ.վին Դվինի եկեղեցական ժողովում հատուկ
որոշում է ընդունել տալիս ազանգավորների դեմ: Ժողովի 32-րդ
կանոնով արգելվում է պատվիրկյան կոչված «Մծղնյա» ազան-
գավորների հետ միեւնույն վայրում իջևանել, խոսել նրանց հետ
կամ որեւէ հարաբերություն ունենալ: Հրահանգվում է հեռա-
նալ նրանցից, գարշել և ասել նրանց: Ծանր պատիժ է սպառ-
նում նրանց, ովքեր կմտտնան ազանգավորներին:

Սակայն, հոգևորականների որոշումներն ու պայքարն Օձ-
նեցու գլխավորութեամբ չեն կարողանում կասեցնել պատվիրկյան-
ների գործունեությունը, ընդհակառակը, քանի դյուրացիական
մասսաների շահագործումը սաստկանում է, շարժումը նոր
թափ է առնում և սպառնալից ապստամբութեան բնույթ ստա-
նում, մասնավորապէս 726—727 թ.թ.:

Հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալները, տեսնելով պատվիրկյանների
լայն ու ծովալուն գործունեությունը և նրանց սպառնալիքը նաև
արաբական խալիֆայի, դիմում են Դվինի աբաբ Վլիթ ոստի-
կանի ղինական ուժի օգնութեանը: Ներքին և արտաքին շահա-
գործող բասակաղի միացյալ ուժերի զբաղով 726—727 թ.թ. հնա-
բավոր է լինում ճնշել պատվիրկյանների շարժումները և նրանց
հետ կապված գյուղացիական ընդվզումները: Պարտութեան մատ-
նելված պատվիրկյանները հալածվում և դուրս են քշվում Հայաստա-
նից, իսկ մի մասն էլ թաքնվում է երկրի մութ ու խուլ ան-
կյուններում:

Արաբներն սկզբում պատիվ դիրք են բռնում պատվիրկյան
շարժման նկատմամբ և նույնիսկ շատ դեպքերում նախատում
էին նրանց աշխույժ գործունեութեանը, որովհետեւ նրանց այդ
շարժման մեջ արաբները տեսնում էին Հայաստանի աշխարհիկ

և հողերը ֆեոդալների թուլացումը: Առհասարակ խալիֆաթը շատ
ու շատ դեպքերում օգտագործել է պալլիկյաններին թե հայերի
և թե բյուզանդացիների դեմ: Մակայն, երբ նրանք համոզվում
են, որ պալլիկյանների պայքարը վերջի վերջո սպառնում է նաև
իրենց շահերին, այն ժամանակ իրենց զինված ուժերով ճիւղանում
են հայ ֆեոդալազն ուժերի հետ և ճնշում նրանց շարժումները
և հալածելով դուրս քշում Հայաստանից:

Պալլիկյանների շարժումները 727 թվից հետո երկրի կենտ-
րոնական մասերում կանգ են առնում, բայց նրանք շարունակ-
վում են Աղձնյաց դավառում: Հայաստանից հայածվելով, պալ-
լիկյանների մեծ մասը նորից կենտրոնանում է Աղձնիքում, Նիքը-
րիսում և Մելիտենիում, այսինքն Հայաստանի, Բուզանդիայի և
Պարսիայի սահմանադիմում գտնվող վայրերում և քաղաքներում:

9-րդ դարի սկզբին պալլիկյանների գործունեությունը մեծ-
ծավալ է ստանում: Նրանք այս անգամ իրենց կադմոսկերպա-
նոր համայնքներով սղողում են բյուզանդական կայսրության վեր-
ջըրաստիական երկրները: 9-րդ դարի արարա-բյուզանդական
պատերազմների ընթացքում խալիֆաթը Բյուզանդիայի դեմ
օգտագործում էր պալլիկյաններին՝ նրանց մի ժառին տեղավո-
րելով Տեֆրիկնում (Տեֆրիկում): Պալլիկյաններն երկար ժամա-
նակ զինված վաշտերով ու ջոկատներով հարձակումներ էին գոր-
ծում կայսրության սահմանների վրա: Միայն Վասիլի I-ի ժա-
մանակ, երբ կայսրության զորքերը դրավում են արարական
հողամասերի որոշ մասը, 871—873թթ. կայսրության զորամասե-
րին հաջողվում է համառ կռիվներից հետո ճնշել պալլիկյանները
շարժումները և հիմնահատակ կործանել նրանց կենտրոնական քա-
ղաք Նիքիկերում: Նրանք շատ խիստ ջարդում ու կոտորում են պալ-
լիկյաններին, իսկ նրանց մնացորդներին տեղափոխում են Բալ-
կանյան թերակղզու հյուսիսային մասը: Դրանով էլ վերջանում
է պալլիկյանների շարժումները Հայաստանում և նրա ճահմա-
նամերձ մասերում: Բալկանյան թերակղզի տեղափոխված պալ-
լիկյաններից սկիզբ են առնում Բուլղարիայի բազորիացիները և Եվ-
րոպայի ավերակները:

7—8-րդ դարերում պալլիկյան աղանդավորների շարժում-
ները Հայաստանում ուղղված էին տիրող ու շահագործող դասա-
կարգի դեմ ու պաշտպանում էին ճնշված մասսաների շահերը,

գրանք հատկապես մեծ ու խոշոր ընդվզում էին պաշտօնական հիկե-
ղեցու և նրա սպասարկու հոգեւորականության դեմ և նպաստել են
Հայաստանում զրահան մտքի զարգացմանը: Հետեւաբար, դրա-
նով նրանց դերը եղել է զրահան: Բայց նրանց գործունեությունը
մի ծայրով էլ եղել է հետադիմական, նախ, որ այդ շարժումներն
օգտագործվել են աշխարհը նվաճող արաբների կողմից և երկ-
րորդ՝ որ նրանք իրենց պայքարով հանդես եկան մի այնպիսի
ժամանակ, երբ արաբները կտրոււմ էին երկրի գլխադրու-
թյունը, իսկ նրանք ջլատելով հայերի ռազմական ուժերը, ճա-
նապարհ էին հարթում խալիֆաթի համար՝ տիրելու Հայաստա-
նին, կողոպտելու երկիրը և ոչնչացնելու նրա ռազմական ուժերը:

Օմայյան դինաստիայի անկումը և հայերի երկրորդ մեծ
ապստամբությունը խալիֆաթի դեմ

740-ական թվականներին, հատկապես Հիշամ խալիֆի մահ-
վանից հետո խալիֆաթի ներսում ծայր են առնում մի կողմից
ներքին զահակալական կռիվները, իսկ մյուս կողմից սկսվում
են դինաստիական պայքարն ու շիաների ապստամբություննե-
րը, որոնք խռովահոյզ զրություն են ստեղծում խալիֆաթի
համար, իսկ հպատակ երկրներում առաջ են գալիս նոր ակըն-
կալություններ՝ արաբական լուծը թոթափելու համար:

744 թվին Հիշամ խալիֆին հաջորդում է Վլիթ II-ը, որը
փոխանակ պետության գործերով զբաղվելու, ամբի շատ իր
կյանքն անց է կացնում գեղխության և անառակության մեջ,
այդ պատճառով ըստի համար դառնում է ատելի և մի տարուց
հետո սպանվում, իսկ երկրի ներսում ծայր են առնում ներքին
կռիվներ: 743—744 թ.թ. երկու խալիֆ գահ բարձրանալուց և
զահնկեց լինելուց հետո, 744 թվի վերջին գահ է բարձրանում
Հայաստանի ոստիկան Մրվանը՝ Աշոտ Բագրատունի սպարա-
տիայի վերջին խալիֆ Մրվանին չի հաջողվում խաղաղ կառա-
վարել երկիրը: Նա ստիպված է լինում վեց տարի արյունահեղ
կռիվներ մղել իր հակառակորդ Աբբասյանների դեմ:

Վլիթ խալիֆի ժամանակ Հայաստանի ոստիկան Մրվանը
նշանակվում է Միջագետքի կառավարիչ, իսկ նրա փոխարեն Հա-
յաստանում ոստիկան է նշանակվում Իսաբ-բին-Մսլիմը, որի

որոք Մրվանի հակառակորդ Վլիթ խալիֆը 743 թվին արսորից աղաւ է արձակում ու Հայաստան է վերադարձնում Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններին, որոնք ավելի քան 11 տարի գտնվում էին արսորում: Սրանք Հայաստան վերագտնալու պես արար- ների դեմ ոտքի են հանում Վասպուրականը, իսկ Դավիթ Մա- միկոնյանը նույնիսկ դավադրություն է սարքում Աշոտ Բագրա- տունու դեմ՝ հանկարծակի նրա վրա հարձակվելով: Աշոտն իրեն կարողանում է պաշտպանել Դարույնք բերդում ամրանալով: Ա- ղա սպարապետ Բագրատունին 745 թվին մեկնում է Դամաս- կոս՝ Մրվանի մոտ, որպես հին բարեկամի և բողոքում Մամի- կոնյանների արարքների դեմ: Աշոտի Դամասկոս մեկնելուց հե- տո, Բաք ոստիկանը Հայաստանի պատրիկության պաշտոնը և զորքերի հրամանատարությունը վախենալով հանձնում է Գրի- գոր Մամիկոնյանին:

Մրվանը, որը հաղթել էր իր հակառակորդներին և ժամա- նակավորապես ամրապնդել էր իր դիրքերը երկրում, արքունի հրամանով Գրիգոր Մամիկոնյանին հեռացնում է սպարապետու- թյունից, իսկ Աշոտ Բագրատունուն վերահաստատում է իր պաշտոնում և միաժամանակ հրամայում է Բաք ոստիկանին՝ պատժել Դավիթ Մամիկոնյանին Աշոտի դեմ դավադրություն կազմակերպելու համար: Այդ պատճառով ոստիկանն Աշոտի հետ միասին 746 թվին սղանում են Դավիթ Մամիկոնյանին: Դրա- նից հետո Աշոտը դառնում է ամենաազդեցիկ դեմքը Հայաս- տանում:

Բայց դրանով Գրիգորի ատելությունը Աշոտի նկատմամբ չի մեղմանում, ընդհակառակը, գնալով ավելի ուժեղանում է, որովհետև արսորի 11 տարվա տանջանքների վրա ավելանում է նաև եղբոր սպանության ցավը և հատկապես Հայաստանի նոր կեղեքումներն ու երկրում ստեղծված նոր տաղնապալից դրու- թյունը: Նա հաշվի առնելով երկրում գոյություն ունեցող ծանր դրությունը և դժգոհությունները, բյուզանդական Կոնստանդ V կայսրի արարների նկատմամբ տարած հաղթանակները Փոքր Ասիայում և խալիֆաթի ներսում ծայր առած ներքին պատերազմ- ները, իր շուրջն է համախմբում մի շարք իշխանների, որոշում է ապստամբություն բարձրացնել, թոթափել խալիֆաթի լուծը և միանալ կայսրության հետ: Գրիգոր Մամիկոնյանն արտաքաւստ

Աշոտի հետ հաշտ էր, բայց ներքուստ Աշոտի և խալիֆաթի դեմ ապստամբություն էր կազմակերպում:

Կարճ ժամանակում Գրիգոր Մամիկոնյանն իր շուրջն է համախմբում երկրի իշխանների մեծ մասին և որոշում է ապստամբություն բարձրացնել: Այս ղեկող հայտնում են Աշոտ Բագրատունուն, որը, սակայն, աշխատում է համոզել և ետ կանգնեցնել իշխաններին իրենց վստակավոր մտադրությունից, պատճառաբանելով, որ «Ձեռք կարող նրանց (արաբների) դորքերին չիմաղքել և մեր երկիրը հանել վիշապների բերանից» (Ղևոնդ): Իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանն սպառնալով Աշոտին ստում է. «Եթե մեր խորհրդին չմիանաս, քեզ և քո զորքին չի մնա այդ: Ձեռք կարող չիմանալ Հայոց երկրում կղած աղհնապին» (Ղևոնդ): Այդ սպառնալիքից հետո, Աշոտն ստիպված է լինում միաբանել Գրիգորի հետ և միանալ ապստամբներին: Ապա մերժում և արհամարհում են Իսաք ոսթիկանին, 747 թվին՝ բարձրացնում են ապստամբություն և ամրապնդում Տաջքի լեռնային մասերում, հույս դնելով Պոնտոսում դաշնով բյուզանդական կայսրության զորքերի օգնության վրա: Այսպիսով, սկսվում է հայերի երկրորդ մեծ ազատազրական ապստամբությունը խալիֆաթի դեմ Գրիգոր Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ:

Սակայն շուտով ապստամբ հայերի մեջ առաջ է գալիս ներքին երկպառակություն: Աշոտ ապարադետը որոշ նախարարների հետ հեռանում է ապստամբներից և գնում իր սեփական կալվածները՝ Բագրևուժանդ գավառը, նպատակ ունենալով նորից հաշտվել արաբների հետ: Գրիգորն Աշոտի այդ դավաճանական քայլն իմանալով, իր զորքով անմիջապես հետապնդում է սպարապետին, որպեսզի արգելի նրա միացումը արաբներին: Իշխան Մամիկոնյանն իր գնդով հասնելով Աշոտին, շրջապատում է նրան, ձերբակալում, կուրացնում և ապա ազատ է արձակում: Այնուհետև ջարդում է արաբներին և դուրս քշում բերդապահ զորքերին ու կառավարիչներին Հայաստանից և պարզում անկախության զրոշը: Իսկ զրանից հետո իր գնդով գնում է Կարին քաղաքը բյուզանդացիներին միանալու համար, որովհետև նրանք մի անգամ ևս Հայաստանն ինտրիգների շղթայում դարձնելու իրենց ձեռքին: «Գրիստոնյա» կայսրությունը, որը հաճախ էր երգվում քրիստոնյա Հայաստանի անունով, այս ան-

դամ էլ օգտովելով արարներն ներքին խռովությաններէն՝ դրամ վում է կարին և Մեկիտենե քաղաքները, հայերին ստրի է հանում արարներն դեմ, բայց վերջում չի դատուում Հայաստանի հարցով:

Թեև Գրիգոր Մամիկոնյանին հաջողվում է հաղթել իր հակառակորդներին և Հայաստանը մաքրում է արարներից, բայց նա չի կարողանում երկար իշխել և մահանում է 748 թ., իսկ նրա փոխարեն երկրի իշխան ու ապստամբության ղեկավար է դառնում Գրիգորի փոքր եղբայր Մուշեղ Մամիկոնյանը: Բայց նա էլ կարճ է իշխում, շուտով մեռնում է, իսկ երկիրն առաջնատմբները մնում են առանց ղեկավարի: Յուրաքանչյուր դավաճան կամ նահանգ ինքն իրեն կառավարվում և ղեկավարվում է մինչև 751 թիվը:

Մալիֆաթի ներսում տեղի ունեցած ներքին խռովությաններն ու կռիվները դնելով ամենի էն բոլորովում և դինաստիական պայքարի բնույթ ստանում: Արարիայում երկու տոհմ կար, որոնք իրենց իրավունք էին վերապահում իշխել երկրում, առկա սրանց ձեռքից այդ իրավունքը ապօրինի կերպով հափըռնում էին Օմայանները: Դժանիք մեկն Ալիի տոհմն էր, որի սերնդի բնաջնջումից աղաովել էր նրա փոքր որդի Մահմեդը: Իսկ մյուսը՝ Մարզաբեի (Մահմեդի) հորեղբոր Աբրահի տոհմն էր: Այս երկու տոհմերն իրար միացան այն ժամանակ, երբ Ալիի թոռ Աբդուլան իր իրավունքը հանձնեց Աբրահի թոռնորդի Մահմեդին, որն իր իրավունքը հանձնեց Իբրահիմին, որից անցավ Աբուլ-Աբրահին, որն Աբրահայան դինաստիայի հիմնադիրը դարձավ և շատ մարդ կոտորելու պատճառով կոչվեց Աս-Մաֆիա (արյունարբու, արյունառշտ):

Օմայան դինաստիայի ներքին դահալալական կռիվներին հաջորդում է Պարսկաստանի պարսիկ և Բքաքե արաբ կալիֆաժատերերի և առևտրականների վրա հիմնվող շեաների ապստամբությաններն Աբուլ-Աբրահի գլխավորությամբ: Օմայան դինաստիայի վերջին խալիֆ Մովանը սախաված եղավ իր իշխանության 6 տարում անընդհատ կռվել իր հակառակորդ Աբրահայանների դեմ, բայց վերջի վերջո նա տեղի տվեց հզորացող Աբուլ-Աբրահի առաջ: Վերջինս ուժեղանալով 750 թվին ջարդեց Օմայաններին: Մովան խալիֆն սպանվեց Եգիպտոսի Պուշիք

գյուղում և Աբուլ-Աբրահմը նրա կտրած գլուխը դրեց իր ոտքերի տակ և դրանով հիմք դրեց Աբրահայան զինաստիային Արարիայում:

V. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԲԱՍՅԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ (750—856)

Աբրահայան զինաստիան և հայերի ապստամբության անշուշտ

750 թվին արաբական խալիֆայի գլուխ է կոնգրուում Աբրահայան զինաստիայի արաբին խալիֆ Աբուլ-Աբրահմը (750—754): Այսպիսով արաբական պետության համար սկսվում է մի նոր դաբաղը, որովհետև այժմ Պարսկաստանը հաղթել էր Սիրիային, ինչպես մի ժամանակ Սիրիան հաղթել էր Պարսկաստանին:

Աբրահայանները մարզկային պատմության մեջ թողել են լավ անուն և հիշատակ: Նրանք հովանավորում էին գիտությունն ու կուլտուրան, սակայն, այդ բոլորը նրանք կատարեցին միայն ջրդ դարից հետո, իսկ մինչև այդ Աբրահայանները շատ մեծ հնաս էին պատճառել Առաջավոր Ասիայի երկրներին ու նրանց կուլտուրային: Միայն ինքը՝ Աբուլ-Աբրահմ իր պետությունն ամբարայնեցրելու համար աշխարհն արյունով ողողեց:

Աբրահայանների հաղթանակից հետո արաբական պետության արևմտյան երկրները չեն հնազանդվում այնքան հեռավոր տեղերին: Իսպանիան, Մարոկկոն և Եգիպտոսը դառնում են ինքնուրույն և չեն ճանաչում Աբրահայան խալիֆներին: Իսպանիա ապստանած Օմայան տան վերջին ժառանգներն անջատել են տալիս Արևմուտքն Արևելքից և հետագայում հիմնում են Իսպանիայի Կորդովյան խալիֆայությունը: Շուտով իրենց անկախ են հայտարարում նաև Եգիպտոսի և Աֆրիկայի վոյսարձանները: Դրանով արաբական խալիֆայի արևմտյան բոլոր երկրներն ու նահանգներն անջատվում են Արևելքից: Իսկ Աբրահայանները տեղ են դառնում միմիայն խալիֆայի արևելյան մասին, այսինքն՝ Միջերկրական և Կարմիր ծովերից դեպի արևելք ընկնող երկրներին, որոնց մեջ էր մտնում նաև Հայաստանը: Այսպիսով, արաբական պետությունը բաժանվում է Արևելյան և Արևմտյան մասերի:

Աբուլ-Աբրահմ որոշ չափով կարգավորելով կենտրոնական

իշխանության գործերը, ուշագրությունն է դարձնում հպատակ երկրների վրա, որոնք ապստամբել էին խալիֆաթի դեմ: Նա Միջագետքի, Հայաստանի և Ասորպատականի կառավարումը և այդ երկրների ապստամբությունների ճնշումը հանձնարարում է իր եղբայր և խալիֆայության գահի թեկնածու Աբու-Ջաֆար-Ալ-Մանսուրին, որը մեծ բանակի ղեկավար անցած արշավում է դեպի Հայաստան: Նա Աբու-Աբբասից հրահանգ էր ստացել, որ նրա արյունուռտ քաղաքականությունը տարածի նաև Հայաստանում:

751 թվին Ալ-Մանսուրը Միջագետքի մի շարք գավառներում բռնկված ապստամբությունները ճնշելուց հետո, մեծ բանակով մտավ Հայաստան: Նա կարճ ժամանակաճակատագրում ամենադաժան կերպով ճնշեց հայերի ապստամբությունը և խիստ հալածանքի ենթարկեց նրանց՝ շնորհիվ հայերի անմիաբանության: Ուղեկավարության բացակայության: Ալ-Մանսուրն ապստամբությունը ճնշելուց հետո մի տարի ասպատակեց երկիրը, կոտորեց և գերեվարեց բնակիչներին, կողոպտեց, թալանի ենթարկեց շին ու հարուստ քաղաքները և գյուղերը, ապա Հայաստանը կրկին անգամ ենթարկեց արաբական խալիֆաթի դաժան լծին, որը չորս տարի ազատ էր մնացել արաբական ճնշումներից ու կեղեքումներից: Նա կատարեց աշխարհագիր և երկիրը դրեց ծանր հարկերի տակ: Համաձայն նոր աշխարհագրի, յուրաքանչյուր հարկատուի պարանոցին կապարե կնիք էր խաբանվում, որպեսզի հարկատուն ամեն տեղ հայտնի լինի:

Ալ-Մանսուրն իր բացառիկ պաշտոնը Հայաստանում ավարտելուց հետո, 752 թվին բանակի մեծ մասով շարժվում է դեպի Ասորպատական, իսկ Հայաստանում կառավարիչ-ոստիկան է թողնում Եզիաին. «Եվ երբ գնալով մեկնեցավ Հայաստանից, թողեց Հայոց աշխարհի վրա Ուսագի որդի Եզիաին որպես գաւառավարության և հարկապահանջության հրամանատար» (Ղեվոնդ), որին հրամայում է իր վարած հարկային խիստ քաղաքականությունը շարունակել:

Ալ-Մանսուրը ճնշում է նաև Ասորպատականում եղած ապստամբություններն ու խռովությունները, ապա այդտեղից վերադառնում է Արաբիա և իր եղբոր՝ Աբու-Աբբասի մահվանից հետո դառնում է խալիֆ 754 թվին: Նա հաշվի առնելով, որ

արևմտյան երկրներն անջատվել են խալիֆաթից և պետութայն մայրաքաղաք Դամասկոսը մնացել է երկրի արևմտյան մասում՝ Ասորիքում, շրջապատված թշնամական տարրերով՝ Օմայաններին կողմնակիցներով, աշխատեց պետութայն մայրաքաղաքը մոտեցնել երկրի կենտրոնական գավառներին, որպեսզի մոտ լինի իրեն հավատարիմ արևելյան արաբներին և պարսկական տարրին։ Այդ նպատակով 754—761 թ.թ., ընթացքում Միջագետքում (Իրաքում), Տիգրիս գետի շրջափնին, Մասանյանների հին մայրաքաղաք Տիգրոսի մոտ կառուցվում է խալիֆաթի նոր մայրաքաղաքը՝ Բաղդադ անունով և պետութայն կենտրոնը Դամասկոսից տեղափոխվում այնտեղ։ Այդ նոր մայրաքաղաքի անունով արաբական պետությունը կոչվել է նաև Բաղդադի խալիֆայություն, ինչպես դրանից առաջ, Օմայանների ժամանակ, կոչվում էր Դամասկոսի խալիֆայություն։ Արբասյանները ժամանակ սկսվում է ծանր հաբեկերի գանձումը։

Եգիպտ և Հապան ոստիկանների կեղեքումները

Արաբիայում՝ Արբասյանների պետության զուգահեռ անցնելուց հետո, ինչպես նշեցինք վերևում, արաբական խալիֆաթի համար նոր դարաշրջան է սկսվում։ Նոր ձևավորվող դինաստիան հաստատվում է Միջագետքում՝ Տիգրիսի ափին կառուցված Բաղդադ մայրաքաղաքում, որի պերճանքն ու շքեղությունն առասպելական է եղել։ Նոր մայրաքաղաքի կառուցումը Տիգրիսի ափին, դինաստիական կոիվների ժամանակ քանդված վայրերի, ամրությունների ու ջրանցքների վերաշինումը, փոստային ճանապարհների կանոնավորումը, բանակի կարգավորումն ու ռազմազինումը և 8-րդ դարի II կեսի Արբասյանների մղած պատերազմները Հնդկաստանում և Փոքր Ասիայում, Փինանական հսկայական միջոցներ էին կլանում։

Արբասյանների ժամանակ, ինչպես նշեցինք, խալիֆաթի արևմտյան երկրներն ու գավառներն անկախանալով չեն ենթարկվում Արևելքին։ Արբասյան դինաստիան զրկվում է այդ հարուստ գավառներից ստացվող եկամուտներից։ Նույն հարկային գանձումների ամբողջ ծանրությունը բնկնում է Արևելքում արաբական տիրապետության տակ գտնվող երկրների վրա։ Վեր-

Ղիների թվում էր նաև Էրմենիան (Ermeniata): Պարզ է, որ խալիֆաթի հարկային դանձումները պետք է ավելանային ինչպես մյուս հպատակ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում: Ժամանակակից պատմիչ Ղեվոնդը մանրամասն նկարագրում է այն ծանր տառապանքներն ու տանջանքները, որոնց ենթարկվել էր հարկատու Հայաստանի ազգաբնակչությունը: Եզրիտ ոստիկանը հետևողականորեն շարունակում է Ալ-Մանսուրի դաժան քաղաքականությունը և խիստ կերպով նեղում հարկատու ժողովրդին:

Եզրիտ ոստիկանն երկրի կառավարման կարգավորումը հանձնում է Աշոտ Կուլբի եղբորորդի Սահակ Բագրատունուն, որովհետև Աշոտը կորցրել էր իր հիզինակությունը Հայաստանում 747—751 թ.թ. ապստամբության շրջանում ու քաշվել էր Դարույնք ամրոցը և մեկուսացած կյանք էր վարում այնտեղ մինչև 761 թվականը: Սակայն, Սահակ Բագրատունին, հաշվի առնելով ոստիկանի դաժան բռնությունները, կասկածելով, որ իրեն էլ կարող են մեղադրել այդ բարբարոսությունների մեջ, չխառնվեց երկ-քի կառավարման գործին և սպասում էր նպաստավոր ժամանակի: Նա միայն դեկավարեց զորքը և առաջնորդեց պատերազմի, թեև «Հատավ սակ արծաթոյն, որ դայր ամի ամի իւրաքանչիւր զորացն Հայոց» (Ղեվոնդ), այսինքն, հայ զորքի ուժիկը կտրվում է, որը յուրաքանչյուր տաբի ուղարկում էր խալիֆաթը:

Հայաստանի այս ծանր դրությունից ժամանակ (756—758) Բյուզանդիայի Կոստանիմաս կայսրն Արտավազդ Հայկազնի ապստամբությունը ճնշելուց, կայսրության մեջ գտնվող հայերին հարվածելուց հետո, արշավանք է կազմակերպում դեպի Հայաստան, նպատակ ունենալով ետ գրավել այդ երկիրը խալիֆաթից և միաժամանակ պատժել ըմբոստ հայերին: Նա նվաճելով Փոքր Հայքն ու Եփրատի հովիտը, հասնում է մինչև Կարին, գրավում է քաղաքը, ավերում, իսկ բնակիչների մեծ մասին գերի տանում: Հայ իշխանների որոշ մասը չհասկանալով կայսրի մտադրությունները, օգնում էին նրան Կարին քաղաքը գրավելու գործում, կարծելով, որ դրանով կազատվեն արաբական դաժան կեղեքումներից: Բայց իզուր, նրանք չարաչար սխալվեցին: Նոր նվաճողը պակաս դաժան չէր, քան հինը:

Բյուզանդիայի նվաճումները Հայաստանում և հարևան երկրներում երկար չտևեցին: Արաբները մեծամեծ ուժեր հավաքելով

գուրս եկան թշնամու գորագնդերի դեմ, եւ մղեցին նրանց ու
դրավեցին Մելիտենե քաղաքը և մտան Կիլիկիա ու Մելասի ձա-
կատամարտում ջարդեցին կայսրութեան զորամասերին և գուրս
քշեցին Կիլիկիայից: Դրան զուգընթաց Հայաստանի ոստիկան
Նզիտը ետ է գրավում Կարինը, իսկ քանդված քաղաքն էլ վե-
րաշինում, բայց գերի տարված հայերի տեղը Սյաբրայից
արաբ զաղթականներ է բերում և բնակեցնում այնտեղ: Բայց
այդ գեպքերից հետո հայերի գրությունը չի բարելավվում,
ընդհակառակը, ավելի ծանրանում է:

Նզիտ ոստիկանը նախ պատժում է Բյուզանդիայի կողմն ան-
ցած իշխաններին, ապա ավելի ծանրացնում է երկրի հարկերն
ու տուրքերը: Սրանով Հայաստանի կյանքը դառնում է անտա-
նելի: Ծանր հարկերը գանձելու ժամանակ գործադրում էին
ամենավայրագ ու դաժան միջոցներ: Ուշագրավ է ժամանակա-
կից պատմիչ Դեվոնդի հետեյալ տեղեկությունները. «Շատերը
քարանձավներն են փախչում և թաքնվում, ոմանք ձյան տակ
են մնում և անտառների աղետներից ազատվելու համար գետն
են նետում իրենց: Որովհետև իրենց հարկը՝ չվճարող ուսմիկնե-
րին ամեն տեսակ չարչարանքներով տառապեցնում էին, ոմանց
փոկով էին ծեծում, ոմանց չարչարում էին տանջանքի գոր-
ծիքներով, ուրիշներին մերկացնում և սաստիկ ձմռանը լինե-
էին պղծում: Գործադրվում էր նաև կաթաղանք:

Սրբաների գանձած հարկերը գնալով այնքան շատանում
են, որ նախ սպառվում է երկրի արծաթի և ոսկու հարստու-
թյունը և երկրորդ՝ հարկատու բնակչությունն իր ստացած եկա-
մուտներով չի կարողանում մարել իր վրա դրած հարկի գումա-
րը, որ տարեց տարի ավելացվում էր արաբական խալիֆաթի
արքունիքի կողմից: Հարկատու գյուղացիները ստիպված են
լինում վճարել նրանց հարկը իրենց լճկան (եղներ ու գոմեշ-
ներ), բեռնատար (ձիերն ու ջորիներ) և կաթնատու (կովեր ու
ոչխարներ) անասուններով, ուտելիքով, տան կահկարասիքով և
նույնիսկ կանաց զարդեղեններով, իսկ նրանք, ովքեր չէին կա-
րողանում վճարել, գերի էին տարվում և ստրկացվում:

Հայաստանում պահվող հեծելազորի համար սահմանված
100.000 դահիկան գումարի հայթայթումը, որ գալիս էր խալի-
ֆաթից, գաղարեցվում է և ստիպում ու պարտավորեցնում են

հայ նախադարձներին՝ իրենց միջոցներով պահել զորքը՝ Հայ եկեղեցին և հոգևորականությունը, որոնք առաջ ազատ էին հարկերից և ամեն տեսակ տուրքերից, ոչ միայն հարկատու են դառնում խալիֆայի տոաջ, այլև հարկի գումարն այնքան մեծ էր, որ ստիպված են լինում եկեղեցիների ու վանքերի թանկարժեք անոթները վաճառել պահանջվող հարկերը վճարելու համար:

Հայաստանի կողոպուտն ու ավերը միայն դրանով չի վերջանում: Արաբական խալիֆայի թեկադրանքով, Սյուլեման անունով մի պարսիկ զորավար ընտանով մտնում է Վասպուրական և ասպատակում է երկիրը՝ Սակայն ժողովուրդը Վահան Արժրունու երկու որդիների՝ Սահակի, Համազասպի և Գագիկ Արժրունու գլխավորությամբ ոտքի է կանգնում սեփական երկիրը նոր նվաճողից պաշտպանելու: Թեև տեղի ունեցած կռիվներում հերոսի մահով ընկնում են առաջին երկուսը, բայց Գագիկ Արժրունուն հաջողվում է ջարդել Սյուլեմանի բանակին և ետ շարժել Հայաստանի սահմաններից, իսկ իրան էլ սպանել: Այնուհետև Գագիկ Արժրունին նորաճոր կռիվներ է մղում արաբական մի շարք զորավարների դեմ և փրկում Հայաստանը:

Հայաստանի երկրորդ ազատը դալիս է խաղաղների կողմից, բայց դարձյալ Եդիտի պատճառով: Վերջինս իրեն համար ավելի անձնական հարստություն կուտակելու ձգտումով բարեկամություն է հաստատում խաղաղների հետ: Նա ամուսնանում է վերջինների Սաքան թագավորի քույր Սաթունի հետ, որն իրեն հետ բերում է մեծ քանակությամբ զարդեղեններ ու հարստություն: Սակայն Սաթունը շուտով մահանում է, իսկ Սաքանը կասկածելով, որ իր քրոջը սպանել են հարստության համար և ոչ թե մեռել է, և դա անշուշտ ճիշտ է, մի արշավանք է կազմակերպում դեպի Եդիտի տիրապետությունը, բայց հասնում է ոչ թե ոստիկանին, այլ Անգրկովկասի ժողովուրդներին: Սաքարները գրավում են Աղվանից աշխարհը, Վրաստանը ու Հայաստանի հյուսիսային դավառները և անխնա ավերում ու կողոպուտում են գրաված երկրամասերը:

Եդիտ ոստիկանը թեև ուներ ռազմական մեծ ուժ, բայց դուրս չեկավ իր թշնամիների դեմ, ցույց չտալու համար խալիֆային, որ նման արշավանք է տեղի ունեցել: Խաղաղներին

Մեզրկովկասից ետ են քշում հայկական, վրացական և աղվա-
նական ռազմական ուժերը:

Խազարները կողոպտում ու ավերումները շատ շուտով վեր-
ջացան, բայց եզիտի կողոպուտները շարունակվեցին ավելի
թիստ ձևով, որը երկիրը հասցրեց դառն աղքատության, չնայած
Սահակ Բագրատունու և Տրդատ կաթողիկոսի մի շարք բողոք-
ներին: Վերջինները հաշվի առնելով երկրի ծանր դրությունը,
ստիպված են լինում բողոքել նաև Ալ-Մանսուր խալիֆին, որը
762 թվին եզիտին հետ է կանչում և նրա փոխարեն Հայաս-
տանում ոստիկան է նշանակում Բեքբրին կամ Բաքբին (762—
764), Ալ-Մանսուրը եզիտին Հայաստանի ոստիկանի պաշտոնից
հեռ կանչեց երկու պատճառով, առաջին՝ կանխել երկրում եղած
գվգվությունները, որոնք սպառնում էին ապստամբության
բարձրացնել և երկրորդ, որ եզիտը իր կողոպտած ավարից
բաժին քիչ էր հանել խալիֆին: Ալ-Մանսուրը շուտով հետ է
կանչում նաև Բեքբրին, որովհետև նա լավ չէր կողոպտում Հա-
յաստանը: Նա Բեքբրի փոխարեն ոստիկան է նշանակում Կահաթ-
բայի որդի Հասանին (764—775), որն եզիտից շատ ավելի
ազա էր և արծաթասեր, նամանավանդ, որ խալիֆը հրամայել
էր՝ «խոնարհացնել Հայոց երկիրը շարաշար կերպով», որն ա-
պստամբության նշաններ էր հանդես բերում:

Հասան ոստիկանի ժամանակ էլ ավելի ծանրացավ Հայաս-
տանի վիճակը: Նրա հետ Հայաստան էր եկել Խորասանից մի
գորազուն, որն իր վայրագություններով հայտնի է արաբական
ներ՝ ազամ գործել ըստ ցանկության: Այդ պատճառով դրամա-
կան հարկերը հաճաքելու համար գործադրում էին բռնություն-
ներ, խոշտանգում ու տանջում էին թե մեծերին և թե փոքրե-
րին:

Հասան ոստիկանն ամեն տարի սովորություն էր դարձրել
վերադրվել իր կեղեքումները, կրոնական ու ազգային հալա-
ծայնքներն էրմեխաշում: Նախարարներին, իշխաններին և ռա-
միկներին մեջ առաջ են դալիս նորանոր խռովություններ և դժգո-
հություններ: Ժողովուրդը դաժան ու անհանդուրժելի հարստա-
հարություններից չհուսահատվելով, աղատության եղբւր պահում
է ապստամբության մեջ, որովհետև բարձր է համարում մեռ-

նելը, քան այդ տանջանքներով ասլրելը: Իսկ արարները հայերի դժգոհություններին ու խռովություններին վերջ տալու համար արշխատում էին է՛լ ավելի ուժեղացնել տանջանքները, կեղեքումներն ու հարստահարությունները: Բայց մեկ քառորդ դար տևող այդ ծանր կացությունը գյուղացիությանը և քաղաքային ազդարնակությանը, ինչպես նաև իշխաններին քայքայման դուռն են հասցնում: Փաստորեն ստեղծվում է մի այնպիսի դրություն, երբ երկիրը վիշապների բերանից դուրս բերելու համար ժողովուրդը գիմում է ղենքի: Եվ 773—775 թ.թ. Հայաստանում ծայր է առնում համաժողովրդական մի խոշոր ապստամբություն, որին գլխավորում էին Մուշեղ Մամիկոնյանը և սպարապետ Սմբատ Բագրատունին:

773—775 թ. թ. հայերի երրորդ մեծ ապստամբությունը
խալիֆայի դեմ

Արբասյան ղեկապետի առաջին խալիֆների օրով (750—775) Հայաստանում ստեղծված անտանելի կացությունը ժողովրդին մղում է ապստամբության, որը ժողովրդական լայն մասսաների ընդգրկման տեսակետից Հայաստանում եղած խոշորագույն ապստամբություններից մեկն էր:

773—775 թ. թ. ապստամբությունը առաջին անգամ տալիս է Երտավազ Մամիկոնյանը: Նա հայկական մի զորազնդով ղնում է Դվին, ներկայանում Հասան ոստիկանին և նրա միջոցով ղինում է իր զորքին, որպես արաբական զնդերի օժանդակ մաս՝ խաղաղների ղնմ կռիվելու համար: Նա 773 թ.վին իր զնդով ղնում է Շիրակ գավառը, կանգ է առնում Կումայրի գյուղում (այժմյան Լենինական) և օգտագործելով գյուղացիների դժգոհությունները արաբական հարկահանների, ղեմ, ապստամբություն է բարձրացնում, սպանում է այդ գավառի արաբ հարկահավաքներին և նրանց հավաքած հարկերը բաժանում է իրենց մեջ: Սակայն Դվինից Հասան ոստիկանի կողմից ուղարկված արաբական զորազունները Մահմեդ զորավարի գլխավորությամբ ապստամբության առաջին փուլը խեղդում է: Արտավազ Մամիկոնյանը արաբական զնդի ղեմ իր վերջին ճակատամարտը տալիս է Սամցխե գավառում և կրկին պարտվում:

Անօգնական մնացած ապստամբների գլխավոր ուժերը Հայաստանի սահմաններէց հեռանում և գնում են Եգերացոց աշխարհ (Վրաստանի գավառներէց մեկը), որտեղ Արտավազդը նույնիսկ հասնում է իշխանութեան:

Հասան ոստիկանը Շիրակի ապստամբութեանը պատասխանում է հարկերի ծանրացմամբ: Երկրում անտանելի դրութեանն էլ ավելի ծանրանում է: Սակայն Արտավազդ Մամիկոնյանի ելույթը ոգեւորել էր երկրի մի շարք աչքի ընկնող իշխաններին, որոնցից առաջին հերթին հարսէս է գալիս Տարոնի պալատի տեր Հրահատի որդի՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Մա 774 թ. սպանում է արաբ հարկահավաքներին, հարկերը խլում է ու ողջ գավառը ոտքի է հանում, արաբների դեմ, իսկ ինքը յաւրայիններով շարժվում է դեպի հյուսիս և ամբանում Արտաղեսու բերդում: Դրանով սկսվում է ապստամբութեան երկրորդ շրջանը:

Տարոնի ապստամբները 60 մարդ են մտցնում Բագրեվանդ գավառը, որոնք սպանում են Ապուլմուր հարկահավաքին և Բագրեւանդ գավառի բնակչութեանը ոտքի հանում արաբների դեմ: Այսպիսով, Սասուն-Տարոնից մինչև Բագրեվանդն ու Շիրակ գավառների բնակչութեանը ոտքի են կանգնում արաբների դեմ:

Ապստամբութեանը ճնշելու համար արաբները Կարինից 200 հեծելազոր են ուղարկում, սակայն ապստամբ հայերը գլխի ժամանակ, գաղտնի կերպով հարձակվում են արաբների վրա Խաբս գյուղում, բոլորին կոտորում են և գրավում նրանց զենքերն ու ձիերը: Կարինի պահակախմբի կոտորածը թեև փոքր զեպ էր, բայց ամենուրեք ոգեւորեց հայերին և ոտքի հանեց նրանց՝ ընդդէմ արաբական լծի:

Կարինի պահակախմբի պարտութեանից հետո, հայերի ապստամբութեանը ճնշելու համար Հասան ոստիկանը Դվինից Ապուլմուրի դորավարի գլխավորութեամբ նոր, ընտիր հեծելազուն է ուղարկում 4000 հոգուց բաղկացած: Մուշեղ Մամիկոնյանն իր 200 ընտիր հեծյալներով դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Նրան օգնութեան են հասնում նաև մյուս իշխանները: Մուշեղը Բագրեվանդ գավառի Բագավան գյուղում հանկարծակի հարձակում է գործում, ջարդում ու ցրում է թշնամու ընտիր հեծելազունը, քշում է մինչև Արուճը, մեծ սարսափ թողնելով

արաբները Վրաս: Արաբներն այդտեղից կորագլուխ հեռանում են Դվին:

Ապստամբության այս առաջին լուրջ հաջողությունները ոգեվորում են մի շարք գավառների ու նահանգների նախարարներին և բնակչությանը, որով ապստամբական շարժումները գնալով ծավալվում և համաժողովրդական բնույթ են ստանում: Ապստամբներին միանում է նաև Հայաստանի սպարապետ Սըմբատ Բագրատունին, որը փոխարինում էր վախճանված Սահակ Բագրատունուն: Սմբատ սպարապետը մեծ հույսեր և ակնկալություններ ուներ, որ ապստամբության միջոցով թիրևս հնաբավոր լինի վերականգնել երկրի անկախությունը և թոթափել խալիֆաթի դաժան լուծը:

Այդ ժամանակ հոգեվորականներից առաջ է գալիս մի քարոզիչ վարդապետ, իր գուշակություններով ժողովրդին հրահրում է ապստամբության, ասելով՝ «Մոտեցել է անա ձեր փրկության ժամանակը, որովհետև այժմ շուտով Թորդոմի տոհմը կրկին անգամ ստանալու է թագավորություն: Եվ դուք մի շվարեք, որ քիչ եք, որովհետև ձեզանից մի մարդը հալածելու է (նրանցից) հաղարին և երկուսը թառը հաղարին»:

Այս ընդհանուր ոգեվորության պայմաններում կային և այնպիսիները, որոնք այլ կերպ էին դատում: Դեպքերին ժամանակակից և բյուզանդական կայսրության խոստումներին որևէ արժեք չափող Դևիդնդ պատմիչը «սրտի բաղձալի և սուտ տեսիլ» է որակում կրոնավորի այս գուշակությունը: Երկար խրատական մի քարոզ է դնում նաև Աշոտ Բագրատունու բերանը, որն իբրև Հայաստանի իշխանաց-իշխան հաջորդել էր Սահակ Բագրատունուն և 25 տարի հետո Աշոտ Կույրի ղերումին էր հանդես գալիս: Փաստ է բերում, որ «Բագրատագլուխ վիշապի (խոռք արաբների մասին է) դորությունը շատ մեծ է, որ նույնիսկ Բյուզանդական կայսրությունն անգոր է նրան զիմադրելու, իսկ դուք, մեզնիս պալինած, կամ լճնչ ուժով կարող կլինեք զիմադրել նրանց անհաղթելի իշխանությունը»: Ուստի՝ խորհուրդ է տալիս հնադանդ մնալ և հպատակություն հայտնել կամ գաղթել Բյուզանդական հողամասը:

Աշոտ Բագրատունին, Դևիդնդ պատմիչը և սրանց տեսակետի վրա կանգնող պատմաբանները չարաչար սխալվում են:

Հայերի ապստամբութիւնը թիկուղ պարտւի էլ, բայց կենսա-
կան պահանջ էր արարական խալիֆաթի դաժան քաղաքակա-
նութիւնը փոխել ժալու հաժար: Այդ պատճառով էլ Սմբատ
ապարադիտը մասնակցում է ապստամբութեանը, որը նոր թափ
ու ծափալ է տալիս ապստամբական շարժումներին: Մեկը մյուսի
հետեից ապստամբութիւն են բարձրացնում Հայաստանի մե-
շտըք նահանգներ ու գավառներ, որոնց արձագանքում են նաեւ
վրացիներն ու աղվանները: Ապստամբներն անխնա կոտորում
և դուրս են քշում Հայաստանից արաբական կառավարիչներին,
հարկահաւաքներին և զորքերին: Հայերի ուժեղ հարվածների տակ
արաբները կամ դուրս են դնում երկրից, կամ կուչ են գա-
լիս Կարինի և Դվինի պարիսպների մեջ: Բաղրևաթանդ գավառում
կազմված հայերի 5000 ազատների հեծելազորային գունդը՝
Մուշեղի ղեկավարութեամբ, և ռամիկներից կազմված հետեւա-
կային գունդը շարժվում են դեպի Կարին և 774—775 թ. թ. ամ-
բողջ ձմեռը պաշարում են քաղաքը: Առանձին հարձակումներ
են գործում նաև Դվին քաղաքի վրա, որովհետև այստեղի ա-
րաբները մոտակա գավառները հաճախ էին կողոպտում:

Ապստամբութեան զլուխ են կանգնում հայկական զորքերի
հրամանատար Սմբատ Բագրատունին և Մուշեղ Մամիկոնյանը՝
աստիճանաբար ջարդելով արաբներին դուրս են քշում էրմենի-
տից, իսկ մնացած մասին էլ կուչ են բերում Դվինում և Կո-
րինում: Սակայն, չնայած դրան, համաժողովրդական այս ապս-
տամբութիւնը մի միասնական կենտրոնի չի ենթարկվում,
յուրաքանչյուր նահանգ կամ գավառ ապստամբութիւնից հետո
դառնում է ինքնուրույն, իսկ Սմբատ Բագրատունու փորձերը՝ մի
միասնական ղեկավար կենտրոն ստեղծելու և երկրի բոլոր ռազ-
մատնվում է անհաջողութեան, որովհետև բացի Կարին քաղաքը
պաշարող զորամասից, առանձին ռազմական կենտրոններ են
կազմակերպվում՝ Վասպուրականում՝ Համազասպ Արծրունու
ղեկավարութեամբ, որին օգնում էին իր երկու եղբայրները՝
Մահակն ու Մերուժանը, Կողովիա գավառում՝ Վասակ Բագրա-
տունու ղեկավարութեամբ: Այստեղի զորամասի մեջ էին գտնվում
Ամատունյաց և Արծրունյաց զնդերը, կենտրոն ունենալով Դա-
րույնք, Մահու և Արադեղտու ամրոցները: Սյունիքի և Գուգարքի

ռազմական ուժերը մնում են տեղեւորում: Այսպես տարածված են մնում երկրի կովող ուժերը, մի համագամանք, որը շատ խիստ բացասաբար է ազդում ապստամբութեան վրա:

Հայաստանի ապստամբութեան լուրը շուտով հասնում է Արարիկ և ցնցող տարավորութիւն է գործում, որովհետեւ էրմինի-աշի ազատագրական պայքարն աշխարհ ուժեղ էր, որ խախտում է խալիֆաթի հիմքերը: Արարական խալիֆաթը էրմինի-աշի ապստամբութեանը ճնշելու և Դվինի ու մանաւանդ Կարինի արարներին փրկելու համար 775 թվականի դարնանը Բաղդադից Սմբ գորավարի գլխավորութեամբ Խորասանից բերած 30.000-ոց թուրքական մի զորքանակ է ուղարկում Հայաստան: Արարական զորքերը Հայաստան են մտնում հարավից և բանակ դնում Խըլաթ քաղաքում: Այնուհետեւ հիմնովնով այդ շրջանի մահմեդական ազգաբնակչության վրա, ժի կողմից ուսումնասիրում են հայերի ռազմական ուժերը և նրանց տեղավայրերը, մյուս կողմից սկսում են պատերազմական գործողութիւններ ապստամբներին դէմ:

Աշոտ Սահակյան Բագրատունին լսելով, որ արարները մտել են Հայաստան, որպես երկրի կառավարիչ, անմիջապէս լուր է ուղարկում բոլոր իշխաններին, որ իրենց զորքերով հաւաքվին և ճակատամարտ տան թշնամու դէմ: Աշոտի կանչին անմիջապէս դեպի Վանա լճի հյուսիսային մասն են շարժվում Վասպուրականի զնդերը՝ Համադասպ Արծրունու գլխավորութեամբ և Կո-ղովիս գավառի զորքերը Վասակ Բագրատունու գլխավորութեամբ: Որոնք միմյանց հանդիպում են Առերբունի գավառի Բերկրի գլուղում և աշտեղից շարժվում դեպի Արճեշ: Այստեղ շուտով հասնում են Սմբ գորավարի զնդերը և 775 թվի ապրիլի 15-ին տեղի է ունենում Արճեշ քաղաքի մոտ մեծ ճակատամարտ: Այդ անհաւասար պատերազմում թեև հայերը սկզբում հաղթանակի շանսերը իրենց կողմն են գտնվում, բայց վերջում թշնամին մեծ զոհերի գնով հաղթում է հայերին: Վերջիններս 1500 սպանված տալով, որոնց թվում չորս իշխաններ, բռնում են փախուստի ճանապարհը, իսկ թշնամին հետապնդում է նրանց մինչև Տայ գլուղը:

Արճեշի ճակատամարտից հետո արարական զորքը հաղթա-կան կերպով շարժվում է դեպի հյուսիս՝ Բագրիվանդ գավառը և

քանակ զնում Արձն գյուղի մոտ՝ Արածանիի գետափին: Իսկ ապստամբ հայերը, հատկապես Սմբատ սպարապետը և Մուշեղ Մամիկոնյանը ձգտում են մորիլիզացնել իրենց բոլոր ուժերը՝ թշնամուն ղիմադրելու համար: Կարինը պաշարող 5000 հոգուց քաղկացած հայկական հեծելազորը, որը քաղաքը գրավելու վրա էր, Արճեշի պարտության լուրն առնելով, թողնում է Կարին քաղաքի գրավումը և շարժվում է դեպի հյուսիս գնացող արաբական բանակի վրա: Հայկական այս զորագնդին միանում են նաև ապստամբների մի շարք այլ զորամասեր. դեպի Բագրեվանդ են դալիս նաև գյուղացիներ, աշխարհազորականներ և ուսմիկներ, որոնք վճռում են՝ «Լաճ է մեռնել, քան (կրկին անգամ) տեսնել երկրի կորուստը և եկեղեցու անպատվությունը»: Այսպիսով ասորիճանաբար Բագրեվանդ գավառում կազմակերպվում է հայկական բանակ՝ թշնամուն ղիմադրելու համար:

Երկու հակառակորդների՝ արաբական բանակի և ապստամբ հայերի միջև երկրորդ վճռական ճակատամարտը, որը հայերի համար ուներ մահու և կենաց նշանակություն, տեղի է ունենում 775 թվի ապրիլի 24-ին, Բագրեվանդ գավառի Արճնի գյուղի մոտ, Արածանիի ափին: Հայերը թվով թեև քիչ էին, բայց կատաղաբար հարձակվիցին արաբների վրա, սկզբում մեծ ջարդ տվեցին, սակայն վերջում, օգնություն չստանալով, թուլացան և մեծ կորուստներ տալով թողեցին պատերազմի դաշտը և բռնեցին նահանջի ճանապարհը, ռազմաճակատում թողնելով 3000 սպանված, որոնց թվում երկրի աչքի ընկնող գրեթե բոլոր իշխանները և զորավարները:

Բագրեվանդի ճակատամարտում հերոսի մահով ընկան՝ ըստ պարապետ Սմբատ Բագրատունին, Սահակ Բագրատունին, Մուշեղ Մամիկոնյանը, Սամվել Մամիկոնյանը, Սմբատ սպարապետի աներ Վահան Կոռնին և շատ ու շատ ունեքի ընկնող նախարարներ ու ուսմիկներ: Այդ պատերազմից ազատվեցին Սմբատ սպարապետի երկու որդիները՝ Աշոտը և Շապուհը, Սամվել Մամիկոնյանի հղբայր Շապուհը, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդիները և ուրիշները: Մրանց մի մասն ապաստան գտան Վասպուրականի լեռնային շրջաններում, իսկ մյուս մասն էլ Տալքի ամուր վայրերում: Բագրեվանդի պատերազմում հայեցից շատ ավելի զոհ տվեցին արաբները:

Հայերի կրած պարտութեան պատճառներն էին՝ ապստամբ-
ների անկաղմակերթվածութունը, երկրի ռազմական բոլոր ու-
ժերի հանգես չգալը, թույլ կապը հայ, վրաց և աղվան ժողովուրդ-
ների ռազմական ուժերի միջև, հայ իշխանների որոշ մասի
տատանվող և անվճռական դիրք բռնելը, ինչպես նաև հայ հո-
գևորականութեան մեծ մասի ակտիվ դործունեութեան բացա-
կալութունը:

Բազմեմանդի պարտութիւնից հետո, ապստամբ հայերը այլևս
չկարողացան լուրջ դիմադրութիւն կազմակերպել արաբների
դէմ: Թշնամուն հաջողից հերթականութեամբ ճնշել Հայաստանի
մյուս մարզերի, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի ապստամբու-
թիւնները և մի քանի ամսվա ընթացքում լիկվիդացիայի են-
թարկեց բոլոր դիմադրական կեանքը, ասպատակեց երկիրը,
թալանի ենթարկեց գյուղերն ու քաղաքները, կործանեց եկեղե-
ցիներն ու վանքերը, կողոպտեց և չարչարեց հոգևորականներին
և կրկին անգամ էրմենիան ենթարկեց արաբական խալիֆայի և
բաղմաթիվ գերիներ ու ավար ուղարկեց Արաբիա: Դրանով վեր-
ջանում է արաբական խալիֆայի դեմ ուղղված հայերի երրորդ
ազատագրական համաժողովրդական մեծ ապստամբութիւնը,
որն ուներ երկու առանձնահատկութիւն. առաջին՝ արաբական
հարկահավաքներին անխտիր սպանելը, որը ցույց է տալիս հար-
կերի մեծ չափերի հասնելը էրմենիայում և երկրորդ՝ լայն մաս-
սաների՝ ռամիկների ակտիվ մասնակցութիւնը: Ահա դրանցով
է վերոհիշյալ ապստամբութիւնը տարբերվում նախընթաց ա-
պստամբութիւններից:

Հայերի ապստամբութիւնը ճնշելուց հետո, Հասան ոստի-
կանը, որպես Հայաստանը կրկին անգամ վերանվաճող, մեկնում
է Բաղդադ՝ իր վարձատրութիւնը ստանալու համար, բայց շու-
տով մահանում է և նրա փոխարեն ոստիկան է դառնում Եզիտ II-ը:
Այդ նույն թվականին (775 թ.) Ալ-Մանսուր ղաթան խալիֆը
Մեկկա ուխտի գնալիս ճանապարհին մեռնում է: Բայց թե ոս-
տիկանը և թե խալիֆը արդեն հասել էին իրենց նպատակին,
այսինքն, ճնշել էին հայերի ապստամբութիւնը:

Հայաստանի փառափառ զորքայունը 8-րդ դարի վերջին
փառաբանում

773—775 թ. թ. Հայաստանի ժողովրդական ապստամբու-
թյան պարտությունը ծանր նստեց ոչ միայն երկրի աշխատա-
վորական մասսաների տնտեսություն, կուլտուրայի, այլև միջար-
կշիռանական տները, առանձնապես Մամիկոնյան տոհմի համար,
որը ապստամբության աղմուկն ալոզ և ղեկավարողներից
էր Սյուսանապետության ճշմարիտ հետ Մամիկոնյան նա-
խարարությունը, որն անցյալում խոշոր դեր էր խաղում Հայաս-
տանում, այժմ դադարում է երկրի քաղաքական կյանքում դեր
խաղալուց։ Նույն վիճակին է արժանանում նաև Մամիկոնյան
տոհմի հետ շատ սերտ կապ ունեցող Կամսարականների ազդեցիկ
նախարարությունը։ Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Սմբատ
սպարապետը և մի շարք այլ Բագրատունիներ մասնակցել են
ապստամբությանը և ղեկավարել այն՝ ընդդեմ արաբական խալի-
ֆայի, երկար ժամանակ արաբների վստահությունը վայելող
Բագրատունի նախարարությունը մոտ քառորդ դար դադարեց
Հայաստանում քաղաքական դեր խաղալուց։

Սակայն չնայած դրան, Սյուսանապետի հաջորդ Սյուսանապետ
(Մահգի) խալիֆը (775—786) ստիպված եղավ մի առժամանակ
մեղմացնել իր նախորդների վարած խիստ քաղաքականությունը
Հայաստանում՝ Խորասանում բռնկված ապստամբության և Բյու-
զանդիայի դեմ նոր պատերազմ սկսելու պատճառով։ Նա վերջ
տվեց հայ իշխանների հալածանքներին, հարկերը այլևս չավելա-
ցրեց, բայց երկրի զրույթունն այնքան վատացել էր, որ նշված
արտոնությունները մեծ փոփոխություն չմտցրին երկրի կյան-
քում, որովհետև, Ղեկոնդ պատմիչի ասելով, թեև երկրում տե-
րում է անդորրություն, բայց հարկի գումարը մնացել էր նույնը
և ժողովուրդը աշխատում էր նրա ծանր բեռնի տակ։ Իսկ Բագրե-
վանդի պատերազմից հետո իշխանների անունները քիչ է հիշատակ-
վում։ զա ցույց է տալիս, որ հայ իշխան-կառավարիչ, կամ հայոց
զորքերի հրամանատար-սպարապետ չէին նշանակել, որովհետև
հայերին այլևս չէին վստահում։

Սյուսանապետի խալիֆը, Խորասանի փոխարքա Յուսուֆ
Իբրահիմի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, պատերազմական

գործողութիւններ է սկսում Բյուզանդիայի դէմ, Հայ իշխանները, որոնք բյուզանդական բանակում աչքի քնկնող դեր էին խաղում, մեծ մասամբ կայսրութեան սահմանն էին անցել խալիֆաթի հալածանքների պատճառով: Հայ իշխաններից հայտնի էին՝ Տաճատ Անձեապին, Յրտավաղդ Մամիկոնյանը՝ Կոնստանդնուպոլսի Բագրեւանդում սպանված Մուշեղի որդի Գրիգոր Մամիկոնյանը, Վարազդուրի Բագրատունին և ուրիշները: Սրանք մանր կոիւններով նախ թուլացրին արաբներին և ապա ջարդեցին ու ետ շարսեցին: Մակայն արաբները հաջորդ տարին վերսկսեցին պաշարադէլ խալիֆի որդի Հարուն-ալ-Ռաշիդի Ղլտավորութեամբ: Սա թեև սկզբում որոշ հաջողութիւններ ունեցավ, բայց հաշվի առնելով Հայաստանի ոստիկան Եղիա II-ի անհաջողութիւնները Պոստոսի կողմերում, ժամանակավորապես հաշտութիւն է կնքում: Դրանից հետո խալիֆը Հարուն-ալ-Ռաշիդին նշանակում է Ասորջատականի և Էրմենիայի փոխարքա, իսկ Հայաստանի ոստիկան Եղիա II-ին ետ է կանչում և նրա փոխարեն ոստիկան է նշանակում Օսմանին (Օթմանին) 780 թվականին:

Բյուզանդական կայսրութիւնը այն հայ իշխաններին, որոնք կռւում էին արաբների դէմ, հովանավորելու փոխարեն հալածանքի է ենթարկում: Հալածանքի է ենթարկում հատկապես Տաճատ Անձեապուն, որը քաջ և ռազմիկ զորավար էր: Այդ պատճառով, երբ 782 թվականին վերսկսվում է արաբ-բյուզանդական եւրիները, Տաճատ Անձեապին հայկական զինով անցնում է Հարուն-ալ-Ռաշիդի կողմ և արաբական բանակի հետ միասին ջարդում է բյուզանդական զորամասին և բռնում մինչև Պոլսի ջրերը: Բյուզանդական արքունիքը փրկում է իր մայրաքաղաքը մեծ փրկանք տալով միայն և հաշտութեան պայմանագիր կնքելով:

Բյուզանդական կայսրութեան դէմ տարած հաղթանակից հետո, Յահադի խալիֆի հրամանով Հարուն-ալ-Ռաշիդն ի վարձատրութիւն հայ զորքերի ակտիվ գործունեութեան, նրանց, իբրեւ զորավարների հետ, վերադարձնում է Հայաստան, իսկ հայկական զինի հրամանատար Տաճատ Անձեապուն 782 թվականին նշանակում է Հայաստանի կառավարիչ և զորքերի սպարապետ: Օսման ոստիկանի կողքին նորից հանդես է գալիս հայ

գորովար, որովհետեւ 775 թ. ապստամբությունից հետո արարեալը այլեւ հայ կառավարիչ և սպարապետ չէին նշանակել:

Սակայն արաբական խալիֆաթին ձեռնառու չէր, որ Հայաստանում հայ իշխաններն ունենային ուժեղ դիրք և ռազմական մեծ ուժ, այդ պատճառով հրահանգվում է Դվինի ոստիկան Օսմանին՝ ձեռնամուխ լինել երկրում եղած քաղաքացիական խառնակութեանը: Օսմանի օգնությամբ զործին: Այսպիսով, արաբական խալիֆաթը եր դիրքերն ամրապնդելուց հետո, կրկին անդամ ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի ռազմական ուժի բնաջնջմանը: Այնուհետեւ Օսման ոստիկանը մի կողմից ավելացնում է հարկերը, խկմյուս կողմից հալածանք է սկսում իշխանների դեմ, նրանց տեղի և անտեղի ենթարկում է բանտարկության և աքսորի, ռազարկում է պատերազմի, որպեսզի սպանվեն: Այդ միջոցներով փորձում էին վերջ տալ հայ խոշոր նախարարական տներին և կանխել Հայաստանում հաճախակի բռնկվող ապստամբությունները:

Օսման ոստիկանը խաղարների և հոների դեմ կռվի գնալիս 784—785 թ. թ. իր հետ է տանում հայկական զորքերը Հայաստանի կառավարիչ՝ իշխանաց-իշխան Տաճատ Անձեաքոս հետ միասին, իր հետ վերցնելով նաև հայ զնդի սպարապետ Բազրատ Բազրատունուն (ապստամբության հակառակորդ Աշոտ Բազրատունու որդին) և Ներսէս Կամսարականին և շատ ուրիշ նախարարների: Մրանց է հանձնարարում պատուաւ տաք եղանակներին Քիրաւնի դաշտի հնոցային ապառաժների պահպանությունը: Քիրաւնի դաշտը հալանաբար գտնվում է Դիրբենդի մոտերքը: Վերոհիշյալ երեք իշխանները և շատ ու շատ զինվորներ ու նախարարներ շոգին չդիմանալով մեռնում են: Այսպիսով լուրջ հարված է հասցվում հայ ռազմական ուժերին, որովհետեւ այդ իշխանները երկրի ինքնուրույնությունը պահպանողներն էին: Բայց այդ դեպքը Հայաստանում առաջ է բերում նոր դժգոհություններ: Խալիֆաթի արքունիքը հետագա ապստամբությունները կանխելու համար Օսմանին ետ է կանչում և նրա փոխարեն Հայաստանում ոստիկան է նշանակում Ռոհին կամ Թուհին, որը մեղմ քաղաքականություն է վարում՝ երկրում եղած դժգոհություններին վերջ տալու նպատակով:

Սակայն այդ նոր քաղաքականությունը երկար չի տևում: Այլ-Մահադիի հաջորդ Մուսա խալիֆը՝ Հայաստանից անմիջապէս

Յտ է կանչում Ռուհին և նրա փոխարեն ոստիկան է նշանակում
 Քաղմ ղորավարին, որը շատ դաժան էր և նորից վերականգնեց
 հալածանքները Հայաստանում: Դվինում նոր ոստիկանին ներ-
 կայանում են գրեթե երկրի բոլոր իշխանները: Քաղմը որպես
 Արճեշի կովի մասնկիցներ ձերբակալում է Գաղիկ Արծրունու
 երեք որդիներին՝ Համազասպին, Սահակին և Մերուժանին,
 Հնայելով, որ այդ կովից անցել էր արդեն տասը տարի: Ձերբա-
 կալվածներին առաջին երկուսին սպանում է երեք ամիս չար-
 չարելուց հետո, իսկ երրորդը կրոնն ուբանալով ազատվում է:
 Այս եղանակով խալիֆաթը ձգտում էր աստիճանաբար ոչնչացնել
 երկրի խոշոր իշխաններին և նրանց ռազմական ուժերը: 8-րդ
 դարի վերջում հայ նախարարները լուրջ ճգնաժամ են ապրում:
 Արաբական խալիֆաթի վերոհիշյալ քաղաքականությունը շա-
 բունակվում է նաև Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆի ժամանակ (786—
 809), որը փոխարինեց Մուսային, կամ Հադիին: Ճիշտ է, արաբ-
 ների այս նշանավոր խալիֆը Արաբիան հասցնում է դարդացման
 բարձր աստիճանին, նպաստում է դիտություն ու կուլտուրայի
 դարդացմանը և մարդկությունը թողնում է շատ բան, բայց հայ
 պատմագրերի ասելով՝ շատ ազան և արծաթասեր էր: Սրա ժա-
 նակ Ատրպատականի և Էրմենիայի փոխարքայությունը ստանձ-
 նում է Հարունի փոքր բղբայր Ովեղլան, որը Հայաստանից հո-
 է կանչում Քաղմ ոստիկանին և նրա փոխարեն ոստիկան է
 նշանակում Եզրտ III-ին (786—787), ապա Արդուլ-Բեքիրին
 (787—788) և Սյուլեմանին (788—795): Սրանց ժամանակ մեծ
 չափերի է հասնում երկրից գանձվող հարկի քանակը, Սյուլե-
 ման ոստիկանը նորից կապարյա կնիքով խարանում է գլխա-
 հարկ չվճարողների պարանոցները, կրկին անգամ ժողովրդի
 ձեռքից վերցնում են ամեն ինչ և նրանց ենթարկում սովի և
 աղքատության:

Մահադի, Հադի և Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆաների ժա-
 մանակ Էրմենիայից (Հայաստան, Վրաստան, Ադվանք) տարե-
 կան 13 միլիոն դիրհեմ (5.775.000 ոսկի ուռելի) հարկ էին գան-
 ձում, երբ մի ոչխարը արժեք մեկ ուռելի: Այդ հարկը բաշխ-
 ված էր հեռույալ մարզերի և նախարարությունների՝ Շիրվան
 շահի, Վայոց ձորի, Վրաստանի, Առևմտգանի, Արծրունիների,
 Բաղրատունիների և Քաջենի վրա: Ել չենք խոսում բնամթերքի

և անասունների հավաքման ու կաշառակերության մասին:

Արաբական խալիֆաթի այս անգամը շահագործման ու ազմական ուժի բնաջնջման հետևանքով երկրի ազգաբնակչությունը առանձնապես իշխանները ստիպված են լինում թողնել իրենց հայրենի կավածները, տունն ու տեղը և թափվել ու ամրանալ երկրի անառիկ վայրերում, բերդերում և ամրոցներում:

Ապստամբ Սմբատ Բագրատունու (հայկական զինի հրամանատար) երկու որդիները՝ Աշոտը, որը պատմության մեջ հայտնի է Մաղկեր մականունով և Շապուհը, արաբների հալածանքների հետևանքով թաքնվում են Սպերի կողմերում, իսկ Վասակ Բագրատունին թողնում է հայրենի Դարույնք ամրոցը (այժմյան Հին Բայազետը) և ամրանում է Տայքում: Հետագայում նրանից ճշգրտվորվում են Վրաստանի Բագրատունիները:

Բագրատունյաց իշխանների օրինակին հետևում են երկրի մյուս իշխանները, հատկապես Արծրունյաց և Մյունյաց նախարարությունները:

Սրանք հույնպես ամրանալով Վասպուրականի և Մյունիքի անմատչելի ամրոցներում՝ սղախում են քաղաքական նպաստավոր պայմանների: Այս ժամանակաշրջանում, ինչպես ժամանակակից պատմիչ Ղեվոնդն է վկայում, նվազում են Հայաստանի մեծամեծները և նրանց մնացորդները թաքնվում են անմատչելի վայրերում, իսկ թույլ նախարարները դադրում են դեպի բյուզանդական սահմանները: Սրանց հետ գնում են նաև մեծ քանակությամբ բնակչություն: Օրինակ՝ շապուհ Ամատունին, ինչպես նաև այլ իշխաններ, 12.000 հոգով թողնում են Հայաստանը և գնում դեպի կայսրության սահմանը՝ Տայքի վրայով: Սակայն Մյուլեման ոստիկանը մի դուռ դուռ է ուղարկում նրանց հետևից և Գուգարքի Կոչ կամ Կոդբավոք գավառում կռիվ է տալիս հայերի հետ և հաղթելով մի մասին ետ է վերադարձնում, բայց մեծ մասն անցնում է սահմանը:

Մյուլեմով, Տարգ դարի վերջին քաղաքի խալիֆաթի վարած լուստ քաղաքականության հետևանքով հայ իշխանները զգալի մասը իրենց ուղմական ուժերով անցնում են կայսրության սահմանը, դրանց հետ նաև մեծ քանակությամբ ժողովուրդ: Հայ իշխաններն ու իրենց ղորքերը մտնելով կայսրու-

Թյան գորարանակներն մեջ, աստիճանաբար առաջնակարգ դիրքեր են գրավում: Կոյսրության մի շարք զնդեր կազմված էին հայերից: Ծինչև անգամ կայսրի թիկնապահական գունդը հայկական էր, իսկ հայ գորավարները փաստորեն թելադրող էին դարձել Պոլսի արքունիքին: Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ հին Հռոմեական պրետորների դիր էին ստանձնել, բացի այդ, հայերը հետագայում մեծ հարված հասցրին նաև արաբական խալիֆաթին:

Արաբական խալիֆաթը 773—775 թ.թ. ապստամբությունից հետո, որոշ արտոնություններ է տալիս քաղաքային ազգաբնակչությանը՝ առևտուրը և քաղաքները զարգացնելու, իրեն համար նոր եկամուտներ ձեռք բերելու նպատակով: Ժամանակակից պատմիչ Ղևոնդը հաղորդում է, որ վաճառականությունը զարգանում է, նոր արծաթահանքեր են հայտարերվում և ժողովուրդը, հակառակ հարկերի ծանրության, կարողանում է իր կարիքները հոգալ և վճարել պահանջված հարկերը: Պատմիչի տված այս տեղեկությունները շատ սերտ կապ ունեն Բագդադի, որպես առևտրական կենտրոնի զարգացման և Հայաստանում Գլխի, ինչպես նաև հարավի քաղաքների զարգացման հետ:

Այս դրությունը փոխվում է Հաբոունի ժամանակ, թեև հարկի քանակը մնում է նույնը՝ 13 միլիոն դրոնեմ, սակայն երկրում տեղի է ունենում մի այլ երևույթ, այսինքն սկսվում են ալարաբություններ, «Այնուհետև, —ասում է պատմիչ Ղևոնդը, —ոչ ոք էր ինչքի տերը չէր, առհասարակ ավերի էին տալիս»:

8-րդ դարի վերջին քառորդին, խալիֆաթը ջախջախելով հայ իշխաններին, մեծ թվով մահմեդական ազգաբնակչություն էր տեղափոխում Հայաստան: Այդ ճանապարհով նա աշխատում էր ամուր հենարան ստեղծել ընդիմադրության հայ ֆեոդալների դեմ: Այդ անհրաժեշտ էր մանավանդ այս շրջանում, երբ արաբա-բյուզանդական պատերազմներ էին տեղի ունենում և 773—775 թ.թ. ապստամբությունները, բյուզանդական կայսրության դրդումով, շատ հովանավոր էին:

Հայաստան զավթեցրած մահմեդական ազգաբնակչությունը ընդիմ ֆեոդալների դեմ մղած իրենց կռիվների ընթացքում ստեղծում են այն անառակ ուղի դրությունը, որի մասին խոսում է պատմիչը: Խալիֆաթի այս քաղաքականությունը փոփոխություն

էր ենթարկում Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմը:

Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի և հողատիրական հարաբերությունների մեջ առաջացած փոփոխությունները

Արաբական խալիֆայթի տիրապետութեան սկզբնական շրջանից սկսած մահմեդական ցեղեր դադարեցին և բնակչութիւնն են հաստատել Հայաստանում: Այդ դադարեցումը հաստատվել է հատկապէս 8-րդ դարի վերջին քառորդից էրմենիայի վարչական և ղինվորական կենտրոններում՝ Դվինում, Պարտավում (Աղվանից աշխարհի մայրաքաղաք), Թբիլիսիում, Կարինում, Խլաթում, Արճեշում, Բերկրիում, Նախիջևանում, Դատվանում, Հերում, Սալմաստում և այլ վայրերում: Արաբական դադարեցումները, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում, արաբ էմիրներն ու առևտրականները, հաստատվելով Հայաստանի քաղաքներում, հենարան էին դառնում խալիֆայթի համար:

773—775 թ.թ. ապստամբութեան ժամանակ Կարինի պահակախումբը և Դվինի արաբական բանակն ապստամբների դեմ ուղարկելը, Խորասանի 30 հազարանոց զորքի՝ Խլաթում բանակ դնելը, Արճեշի մահմեդականների կողմից արաբական բանակին ցույց տրված օժանդակութեամբ ապստամբների կրած պարտութիւնը, այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում մահմեդական ազգաբնակչութիւնը գոյութիւն է ունեցել դեռևս 8-րդ դարի վերջին քառորդից էլ առաջ:

Սերեոս պատմագիրը վկայում է, որ դեռ 7-րդ դարի կեսերին, Թեոդորոս Ռշտունու օրով, արաբ ղինվորներ են հաստատվել Ադերբայժանի և Աղիովիտ գավառներում:

Հայաստանն արաբ էմիրներով և առևտրականներով բնակեցնելու մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս արաբ պատմագիր Յակուբին. «Մահդի մահվանից հետո Հայաստանն ընկավ և մնաց այս դրութեան մեջ (այսինքն՝ ապստամբվեց և մնաց խռովութեան մեջ—Հ.Հ.) նաև Մուսայի ժամանակ Ռաշիդ դրեց Խուզայմայ ի. Խալիմ Տամիմին Հայաստանի վրա, որ մնաց այստեղ մի տարի և երկու ամիս, կարգ և խաղաղութիւն հաստատելով երկրում և բնակիչք հնազանդեցան նրան: Ռաշիդ նշանակեց նորա փոխարեն Յուսուփ ի. Ռաշիդ Սուլամիին, որ

գաղթեցրեց աշտուղ նազարներէ մի բազմութիւն, սոքա տի-
րեցին արեւելյան Հայաստանին, բազմանալով Յուսուփի ժամա-
նակ: Նորանից հետո Ռաշիդ նշանակեց Նիդի ի. Մազյադ ի. Չա-
իդ Շալբանին, գաղթեցրեց Ռերիայ ցեղը (Միջագետքէ) բոլոր
կողմերից, այնպէս որ նոքա Հայաստանին տիրեցին. առնա-
բաւ նա հաստատ կարգի տակ դրեց երկիրը, մինչև որ խռովու-
թիւնը միանգամայն վերացավ» (Արաբացի մատենագրերը
Հայաստանի մասին», հավաքեց և թարգմանեց Բագրատ Խա-
լաթյանց, էջ՝ 110—111, Վիեննա, 1919 թ.):

Յակուբիի այս հատվածն ուշագրավ է այն տեսակետից, որ
Հարուն-ալ-Ռաշիդը 8-րդ դարի վերջին որքան համառ ու
հետևողական կերպով աշխատել է Հայաստանը մահմեդական
ազդարնակութեամբ բնակեցնել: Արաբական այդ նոր տարրի
մուտքով Հայաստանում առաջ են գալիս միջարք արար էմիրու-
թիւններ:

Արաբական հայտնի և ազդեցիկ ցեղեր դեռևս վաղ ժամա-
նակներից հաստատվել էին Հյուսիսային Միջագետքում՝ Նդեսի-
այի, Ամիդի և Մծրինի շրջաններում: Դաբերի ընթացքում ա-
րաբական շատ ցեղեր էին հաստատվել և իշխանութիւն հիմնե-
լաբական և Տիգրիս գետերի տափաստաններում: Արաբական աշ-
խարհում և Տիգրիս գետերի տափաստաններում: Հինարաններ են
խառնակալութեան համար այդ գաղութները հնարաններ են
դառնում: Սասանյան Պարսկաստանի դեմ տարած հողթանակ-
ները մեծ մասամբ սրանով են բացատրվում:

Արաբների կողմից Ջեզիա («կղզի») անվանված Հյուսիսա-
յին Միջագետքը՝ հին Ասորեստանը, բաժանվում էր երեք շեր-
ջանի՝ Դիար-Բակր, Դիար-Օաբիա, և Դիար-Մուդար: Այս անուն-
ները նշանակում են բակր, օաբիա, և մուդար ցեղերի բնակու-
թիւններ, իսկ դիարը հոգնակի ձևն է դար բառի, որ նշանա-
կում է բնակութիւն: Սրանցից առաջինը Ամիդն է, որը մին-
չև այժմ էլ պահել է Դիար-Բեքիր անունը, երկրորդը՝ Մծրինը և
երրորդը՝ Նդեսիա կամ Ուռնա (այժմ Ուրֆա):

Այս ցեղախմբերը պատկանում էին արաբական նշանավոր
Հյուսիսային հատվածին՝ ճիշդ ցեղախմբին: Բացի սրանցից,
Հյուսիսային Միջագետքում դեռևս վաղ ժամանակներից բնա-
կութիւն էին հաստատել նաև յաման կամ եմեն հարավային ա-
րաբների խոշոր հատվածին պատկանող ցեղերը, որոնց թվում

էր նաև տայց ցեղը: Ասորինքն արաբներին այս անունով են կոչում: Վերոհիշյալ տնունից է ծագել պարսկերէն տանիկ բառը, որից փոխ են առել հայերը:

Տ-րդ դարի վերջերից ուժեղ դիրք է զբաղում Մծբինի շրջանում հաստատված Շայբանի տոհմը, որն 9-րդ դարի առաջին կեսին առաիժանաբար ուժեղանալով զբաղում է Մուսուլը, Դիարբեքիքը, Ասորիքը և Պարսաստինը: Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆի ժամանակ և Շայբանի տոհմից Եղիզ-իրն-Մազիազի կուսակալության շրջանում, սկսած 787 թվականից օաքիա, կայս և ուրման ցեղերից մեծ բազմություն է տեղափոխվում Հայաստան: Վերջին երկու ցեղերը, ըստ հայ մատենագրերի, կոչվում են կայսիկ և ուրմանիկ:

Կայսիկները հաստատվել են Ապահունյաց դավառում՝ Մանազկերտ կենտրոնով, իսկ ութմանիկները՝ Ասերբանի գավառում՝ Բեքկրի կենտրոնով: Հյուսիսային Միջագետքի շայբանի ցեղին հարեան էր Տիգրիսի ձախ ափին Աղձնյաց նահանգում հաստատված արաբական մի այլ ցեղ, որին արաբները կոչում էին Զուրաբա, իսկ հայ մատենագիրները՝ զորաբա: Արաբական այս ցեղի գլխավոր քաղաքն էր Մրդնի: Այս ցեղին էր պատկանում նաև Նիրկեբան (Մուֆարդին) ու Բաղեշը (Բիթլիս):

Շայբանի տոհմը փորձում է Զուրաբա տոհմի կալվածները զբաղել, ուստի վերջինս հայ իշխանների հետ միանալով՝ պաշտպանում է իր կալվածները: Առանձին էմիրություն էր հաստատվել նաև Դվինում:

Տ-րդ դարի վերջին քառորդից Յերեսայան Մահադիի, Հապիի և Հարուն-ալ-Ռաշիդի ժամանակաշրջանից սկսած քաղաքականությունը՝ Հայաստանը մահմեդական-մուսուլման ազդաբնակությամբ բնակեցնելը և նրանց հովանավորելն ընդդեմ երկրի բնիկ տերերի: հետևողականորեն շարունակվում է 9-րդ դարի առաջին կեսին:

Այսպես, Տ-րդ դարի վերջերից սկսած Հայաստանի հարավային մասերում՝ Վանա լճի շրջակայքում, Աղձնյաց նահանգում, Կարինում, Միջնաշխարհի որոշ մասերում՝ Դվինում հաստատվում են մի շարք արաբական էմիրություններ և արաբական հոծ բազմություն, որոնք աշխատում էին երկրի բնիկ

տերերի գույքն ու ինչքը գրառել և տմբանալ նրանց հողերի վրա: Այդ գրութունն է արձանագրում Ղեկնդ պատմիչը, երբ շատ սեղմ կերպով վկայում է, որ ոչ ոք իր ինչքի տերը չէր, առհասարակ ավարի էին մասնում ամեն ինչ և շատերն աղետներին ծանրութունից ստիպված են լինում թողնել իրենց հողերն ու գաշտերը: Այս շրջանում է տեղի ունենում Հայաստանից 12,000 հոգու գաղթը՝ Շապուհ և Շամամ Ամատունի իշխանների գլխավորությամբ: Գաղթողները մեծ դժվարությամբ, ճանապարհին արարների հետ կռվի բռնվելով, անցնում են Տայքից Պոնտոս՝ բյուզանդական հողամասերը: Մեծաց բնակչության վայրը կոչվում է Համամշին, նրանց առաջնորդներից մեկի՝ Համամ Ամատունու անունով: Ուժեղ իշխաններն արտագաղթի գլխավոր փոխարեն ամբանում են երկրի անառիկ վայրերում, բռնում են համառ պայքարի ճանապարհը: Արարները, բացի վերոհիշյալ քաղաքականութունից, երկբում կրած իշխանների միջև առաջ են բերում ներքին կռիվներ ու խռովություններ, էլ ավելի թուլացնելով հայ իշխանների գլխավորական ուժը: Կրոնն ուրաջած Մերուժան Արծրունին, որը ձեռք էր բերել իր տոհմի տանուտիրությունը, սպանում է Շապուհ և Վարդ Մամիկոնյաններին՝ նրանց կալվածները ձեռք բերելու համար: Բայց ինքն էլ՝ Մերուժան Արծրունին սպանվում է Դավիթ Մամիկոնյանի ձեռքով: Դրանից օգտվելով՝ արաբ էմիրները գրավում են այդ երկու տոհմերի կալվածների մեծ մասը:

Այսուհետև ոստիկանի հաջորդ՝ Խուզիման նույնպես շարունակում է երկրի կեղեքումը: Սա զբաղվում է հատկապես հողեր գրավելով: Հողերի գրավումը կատարում է երեք ճանապարհով. առաջին՝ փախած իշխանների հողերի գրավում, եկրորդ՝ պարտքի տակ ընկածների կալվածների գրավում, երրորդ՝ չնչին գումարով հողերի ձեռք բերում: Այդ եղանակով գրավում է երկրի արգավանդ դաշտերն ու հովիտները, ագարակներն ու դասաակերածները: Նա աչք ունեւր նաև կաթողիկոսության բերքատու կալվածների վրա, սրոնք գտնվում էին Արարատյան դաշտում: Բայց Հովսեփ երկրորդ կաթողիկոսը գլխավորութուն է ցույց տալիս, որի համար ոստիկանի կողմից բանտարկվում և ենթարկվում է Հարչարանքների, իսկ նրա եղբորը սպանում է, ամլա գրավում

Յրաբառայան դաշտում եղած կաթողիկոսութեան կալվածները մեծ մասը: Բայց կաթողիկոսը շուտով ազատվելով բանտից՝ բողոքում է ոստիկանի ապօրինի գործողութեաններէ դեմ, նրանից ետ է վերցնում կալվածները, իսկ Սուղիմա ոստիկանին փոխել է տալիս 802 կամ 803 թվականներին, իսկ նրա փոխարենն ոստիկան է նշանակվում Հովը, որն արաբերեն նշանակում է սարսափ, չնայած, որ նա ոչ մի սարսափ չի ցույց տվել: Եկեղեցու կալվածների դրավումը ցույց է տալիս, որ արաբներն իշխաններին հարված հասցնելուց հետո, հարձակվել են նաև հողեռակառնների վրա, բայց վերջիններս կաթողիկոսի գլխավորութեամբ ցույց են տվել լուրջ դիմադրութուն:

8-րդ դարի վերջին քառորդում, ինչպես նշեցինք, Հայաստանի խոշոր իշխանական տոհմերից երեքն ամբողջ էին անառիկ վայրերում, Մամիկոնյան տոհմը ստացել էր մահապաշտ հարված, իսկ 784 թվականին՝ Ներսէս Կամսարականի մահից հետո, Մամիկոնյան տոհմի վաղեմի զինակից այս տոհմն էլ իր վերջին օրերն էր ապրում: 773—775 թվերի օպոստամբութեանը մասնակցող Սահակ Բագրատունու երկու որդիները՝ Աշոտ և Շապուհ Բագրատունիները, որոնց կալվածները 8-րդ դարի երկրորդ կեսին գտնվում էին Գարուշքում և Մալերում և նայած քաղաքակտն հանգամանքներին ու դեպքերին մեկը կամ մյուսն իրենց համար ապաստան դարձնելով համառ ու երկարատև պայքար էին մղում արաբների դեմ, այժմ աշխատում էին ամրանալ Հայաստանի Միջնաշխարհի մի-այլ վայրում, որովհետև ութմանիկներն ու կայսիկները՝ հարավից, իսկ Դվինի էմիրը հյուսիսից՝ վրանդ էին սպառնում Դարուշքին:

Սակայն Հայաստանի հողային հարաբերութեանները և քաղաքական դրութեանը շուտով փոխվում է: 9-րդ դարի սկզբից արաբական խալիֆայթը, որը Հարուն-ալ-Ռաշիդի օրով հասել էր իր զարգացման բարձրագույն կետին, նրա իշխանութեան վերջին տարիներում բռնում է իր քայքայման ու թուլացման ճանապարհը: Խալիֆայթի ներսում առաջ են դալիս ներքին պահակալական և փոխարքաների կռիվներ, ժողովրդական և հպատակ երկրների ազատագրական ապստամբութեաններ: Այդ պատճառով թե՛ Հարունը և թե՛ ձոլ ոստիկանը մեղմացնում են

իրենց քաղաքականութիւնը Հայաստանում: Դրանից օգտվելով հայ իշխանները, հատկապէս Բագրատունի նախարարները, ձեռնարկում են իրենց հին իրավունքները վերականգնել, այն էլ ավելի լայն ծավալով:

Աշոտ Մսակեր Բագրատունին կամսարականներից գնում է Արշարունիքի մի մասը և Բագարանը դարձնում է իր ոստանը և Սպերից տեղավաճեցնում է այնտեղ: Նա դրանով իր պիւրքերէն ամբապնդում է. օգտվելով Հարունի մեղմ քաղաքականութիւնից, նա ըմբոստանում է Հուլ ոստիկանի և Դավիթի էմիր Ահապի դեմ և ձեռք է բերում սպարապետութեան պաշտոնը (804—824 թ.): Եկվոր մահմեդական ցեղերի իշխան, Դավիթի տեր Ահապը, որն ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունու հետ, Արշարունիքում Բագրատունիների ունեցած կալվածների և երկրի հյուսիսային զաւառների ժառանգ է հայտարարում իրեն: Արշարունիք զաւառի լայն մասում, որին ձգտում էր տեր դառնալ Ահապը և դարձնել իր համար ռազմական հենակետ, գտնվում էր հին նաւուրց Արտաղեսի ամրոցը:

Եկվոր ու բնիկ աղգարնակութեան, իշխանների ու էմիրների միջև սկսվում է ուժեղ պայքար, որի ընթացքում թեև սպանվում է Շապուհը, Աշոտ Մսակերի եղբայրը, բայց հաղթանակում են Բագրատունիները և աստիճանաբար տեր են դառնում Սպերից մինչև Կոզովիտ ձգվող երկրամասին: Աշոտ Մսակերը թեև հաղթանակում է, բայց հնազանդվում է խալիֆային, այդ պատճառով վերջինս պատանդութիւնից ազատ է արձակում նրա որդի Սմբատին, որը գտնվում էր Բագրատունում:

Հարուն-ալ-Ռաշիդի վերջին տարիներին Պարսկաստանում խալիֆայի դեմ ծագած ապստամբութիւններն ու նրա մահվանից հետո խալիֆայական զահի շուրջը ծագած խռովութիւնները, Ասրապատականի փոխարքաների միջև տեղի ունեցած ներքին կռիւները արաբական խալիֆային թույլ չեն տալիս զբաղվելու Հայաստանի ներքին խնդիրներով, որի շնորհիվ ամուր փայրերում ապստամբ իշխանները հնարավորութիւն են ստանում վերադարձվելու իրենց կորցրած հողամասերը և կամ նոր հրավումներով ընդարձակելու այդ կալվածները:

«Այս ժամանակները, — ասում է հայ պատմիչներից մեկը, —

խմայելականները կուլում էին միմյանց դեմ: Հայաստանը շունչ քաշեց և մեր իշխաններն սկսեցին ուժեղանալ:

Բազրատունիները 9-րդ դարի առաջին քառորդի վերջում, բացի վերևում հիշված կալվածներից, տիրացել էին նաև Տարոն գավառին: Աշոտ Մսակերը Հայաստանում իշխանաց- իշխան էր նշանադրել 306 թվականին, երբ Հարուն-սուլթանը նույն թվին Բյուզանդիայի դեմ սկսած իր մեծ արշավանքի ժամանակ աշխատում էր ապահովել թիկունքը: Նշանակում է, որ դեռ 806 թվից առաջ Աշոտ Բազրատունին հաղթություններ էր տարել Ջահալի դեմ:

9-րդ դարի սկզբում, հանձին Վասակի պատմական ասպարեզ է դալիս Սյունյաց իշխանական տոհմը, որի մասին պատմությունը լռել էր սկսած 636 թվից: Վասակի հետ հանգես է դալիս նաև Սահակ իշխանը, որը տիրում էր Գեղարքունիքին:

Սյունյաց իշխանները պատմական անցյալ շրջանում վաղել են ինքնուրույն քաղաքականություն: Սակայն, սկսած 9-րդ դարի սկզբից, նրանք սերտ հարաբերությունների մեջ են մտնում Բազրատունիների հետ:

9-րդ դարի սկզբում ուժեղանում են նույնպես Արծրունիները, որոնք դործոն մատնակցություն են ունեցել 8-րդ դարի քաղաքական անցուղարձեքին:

Մամիկոնյանների անկումից հետո Բազրատունիների միակ մրցակիցը կարող էին լինել Արծրունիները, ուստի, Աշոտ Բազրատունին իր Հռիփսիմե դուստրը կնության է տալիս Արծրունյաց իշխանին: Սրա որդիներից էր Աշոտ Արծրունին, որը 9-րդ դարի առաջին կեսին խոշոր քաղաքական դեր էր կատարելու:

Քաղաքակտոն նկատառումներով իր մյուս զստերը Աշոտ Բազրատունին կնության է տալիս Աղձնիքի (Արղանի) էմիր Մուսին: Տարոնի գրավումից հետո Բազրատունիները հարևան էին դարձել Աղձնիքի էմիրությանը: Վերջինս իր հերթին, ընդդեմ Հյուսիսային Թիջաղեռքի Շալբանի ուժիդ տոհմի, որի ասպանալիքի տակ էր գտնվում, կարիք էր զգում ուժեղ դաշնակցի, որպիսին էր Աշոտ Մսակերի իշխանությունը:

Աշոտ Բազրատունին մեռնում է 824 թ.: Բայց նա Հայաստանի պատմության ամենածանր ժամանակաշրջանում, օգտա-

գործելով խալիֆաթի ներքին կռիվներն ու ապստամբությունները, փոխարքաների խռովությունները և Հայաստանում հաստատված էմիրությունների միջև եղած պատերազմները, ուժեղացնում է Բագրատունիների իշխանությունը և նախադրյալներ է ստեղծում Հայաստանի անկախության համար: Հակառակ մահմեդական էմիրությունների ոտնձգություններին, նա իր եղբոր Շապուհի հետ ոչ միայն կարողանում է ընդարձակել իր կալվածները, այլև իր հեռատես քաղաքականությամբ բարեկամական, խնամիրական հարաբերություններ է մշակում Արծրունիների թյունյաց իշխանների և Աղձնիքի մահմեդական էմիրության հետ: Այսպիսով, Բագրատունիների իշխանությունն իր հեղինակությունն աստիճանաբար տարածում է Հայաստանի մեծ մասի վրա և նախադրյալներ է ստեղծում անկախություն ձեռք բերող համար:

Բագրատունյաց նախարարության հզորացման վրա արաբական խալիֆաթը հաշտ աչքով չէր կարող նայել, հետևաբար, նա տշխատում էր թուլացնել Բագրատունիների ուժը՝ հակադրելով տոհմի անդամներին մեկը մյուսին և միաժամանակ մյուս նախարարական աներին թշնամացնելով: Բագրատունի հզորացող իշխանության հետ: Աշոտ Մսակերի որդիները՝ Բագրատունիներն ստանում է Տարոնը և Սասունի մի մասը, ձեռք է բերում իշխանաց-իշխանի տիտղոս և պատրիկոսության իրաւունք հավանաբար Հոլ ոստիկանից (826) հետո, փաստորեն ոստիկանի գեր էր կատարում երկրում: Մյգ պատճառով նրա դերքը խիստ մեծ էր ժողովրդի և իշխանների աչքում: Իսկ մյուս որդին, Սմբատը ստանում է Արաքսի ափի հողամասերը Բագրատունի հետ միասին և նշանակվում է սպարապետ: Այսպիսով, Միջնաշխարհում և Տարոնում ստեղծվում են Բագրատունյաց իշխանության ճյուղերը:

Աշոտ Մսակերի եղբայր Շապուհը և նրա որդիները իշխում էին Մպերում: Ջահալի հաջորդ Մեագայի դեմ մղած կռիվում, 828 թվին Շապուհը սպանվում է, այնուհետև Մպերում իշխում են նրա որդիները:

Սպերի Բագրատունիներին հարևան էին Տայքի Բագրատունիները, որոնք հանդիսանում էին վասակ Մարտիրոսի Բագրատունու ժառանգները: Սրանք իրենց կալվածներն ընդարձակեց

Էին հյուսիսային կողմից և հասել մինչև Թբիլիսի քաղաքն ու
 աստիճանաբար հիմք դրել Բազրատունյաց վրացական հզոր
 ճյուղին: Այսպիսով, հողատիրական հարաբերությունների տեսա-
 կետից, ֆեոդալական Հայաստանը 9-րդ դարի առաջին կեսին,
 արաբական խալիֆայթի վարած քաղաքականության հետևանքով,
 նոր կերպարանք է ընդունում: Հայաստանի հարավում առաջ են
 գալիս մահմեդական մի շարք էմիրություններ՝ Կայսիկներ, Ութ-
 մանիկներ, Աղձնիքի էմիրություն և այլն: Տարոնից մինչև Սպեր,
 Այրարատյան ձառն ու Շիրակը տիրել էին Բազրատունիները,
 որոնք բաժանվելով մի քանի ճյուղերի, համեմատական չափով
 դեռևս թույլ էին, իսկ Վասպուրականում և Սյունիքում սկսել
 էին հզորանալ Արծրունիներն ու Սյունիները: Այստեղից պարզ
 երևում է, որ Մասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժա-
 մանակ գոյություն ունեցող հիսուն նախարարական տների փո-
 խարեն հրապարակի վրա մնում են միայն երեք խոշոր նախա-
 րարություններ՝ Բազրատունի, Արծրունի և Սյունի: Հայաս-
 տանում ուժեղացող նախարարական այս տները, առանձնապես
 Բազրատունիները, իրենց հաճախակի բարձրացրած ապստամ-
 բություններով վտանգի տակ էին դնում արաբական խալիֆա-
 թի տիրապետությունը Հայաստանում: Արաբական խալիֆայթի
 քաղաքականությունը՝ Հայաստանի իշխանական-նախարարական
 դասին տնտեսապես և ռազմականապես թուլացնելու ուղղու-
 թյամբ, հակառակ հետևանք տվեց: Հայաստանում ուժեղացող
 հայ նախարարական տոհմերը օգտվելով արաբական խալիֆա-
 թի թուլացումից, հաճախակի ապստամբության դրոշ էին բարձ-
 րացնում և անտեսում խալիֆայթի ոստիկանին:

Սառուը որպես հայ ժողովրդի կայսի ստեղծման վայր

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ կարևոր դեր է խաղա-
 ցել Սասունը, հետևաբար, հետաքրքիր է Տարոնի և Սասունի տեր
 Բազրատունյաց Բազրատունու կալվածների վրա ապրող գյուղացիու-
 թյան դրությունը և նրանց զբաղմունքը, որոնց անվան հետ
 է կապված մեր ժողովրդի հուշակալոր էպոսի՝ «Սասնա Շուերի»—
 «Սասունցի Դավթի»-ի ստեղծումը, մի էպոս, որի հիմքը կաղ-
 մել է արաբական խալիֆայթի դեմ մղած հայ ժողովրդի, հատ-

կատես Սասունի գյուղացիության 851 թվականի ազատագրա-
կան պատերազմները:

Սասունի գավառը բաժանված էր երկու մասի՝ Դաշտային
Սասուն, որը գտնվում էր Աղձնիքի նահանգում և կազմում էր
նրա գավառներից մեկը, և Լեռնային Սասուն, որը կազմում էր
Խուրթ և մտնում էր Տուրուբերան նահանգի մեջ ու կազմում էր
նրա գավառներից մեկը:

Սասունի գյուղացիների զբաղմունքի մեջ կարևոր տեղը բռ-
նում էր անասնապահությունը, հրկրագործությունը, մեղվա-
բուծությունը և ռսորդությունը: Երկրագործության մեջ կանոն
ճյուղը հանդիսացել է գարու, կորեկի և գյուղուլի մշակույ-
թը: Վեպլի մեջ շատ հաճախ հիշվում է «պառավի կորեկի արտը»,
որտեղ վեպլի հերոս Դավիթը լոր էր որսում: Դաշտային և նա-
խալեռնային բնակչությունը զբաղվում էր պտղաբուծությամբ:
Սասունի հողը բերքատու է:

Սասունի համար երկրագործությունից ավելի մեծ նշանա-
կություն է ունեցել անասնապահությունը: Լեռնային փարթամ
բուսականությունը և ալպյան արոտավայրերը ժողովրդին հը-
նարավորություն էին տալիս զբաղվելու մանր ու խոշոր եղջրա-
վոր անասուններ պահելու: Անասնապահության մեջ գլխավոր
տեղը բռնում էր խաշնարածությունը: Վեպլի գլխավոր հերոս
Դավիթը եղել է Սասուն գյուղաքաղաքի գառնարածը, մի հան-
գամանք, որը ցույց է տալիս Սասունի բնակիչների զբաղմուն-
քի կարևոր ճյուղերից մեկը:

Ժողովրդի զբաղմունքի մեջ պակաս դեր չի կատարել
նաև մեղվաբուծությունը: Սասունի գյուղացին նախ մեղր կա-
րող էր գտնել բնական վիճակում՝ Սասունի լեռնային հարուստ
բույսերի վայրերում և միաժամանակ արհեստականորեն մը-
շակում էր այն ու գարձնում իր ապրուստի միջոցը: Վեպլի մեջ
առաջին ևս ք հանդիպում, որ Մարում եղած ժամանակ Դավիթը
կերակրվել է Սասունի մեղրով: Անհավանական չի թվում մեղ-
ր Սասունից մեղրը արտահանվել է որպես առևտրի առարկա և
թե որպես հարկ՝ արաբներին և եգիպտացիներին վճարելու հա-
մար: Սասունցին համառ կերպով, գիշեր ու ցերեկ աշխատելով
հագիվ կարողանում էր իր ապրուստի միջոցները հայթայթել:
Նախ արտագրության միջոցները պրիմիտիվ էին, արտագրողա-

կան ուժերը ցած, իսկ բնությունը նվազ բերքատու: Սասունում խիստ ձմեռ է լինում: Արհեստը միացած էր գյուղատնտեսության հետ. գրեթե բոլոր գյուղացիները երկար ձմռան ընթացքում զբաղվում էին տնայնագործությամբ: Հատկապես զարգացած էր շալագործությունը:

Սասունցիներն ապրում էին փոքրիկ գյուղերում, որոնք, գտնվում էին խորը ձորերում և նույնիսկ լեռների գագաթներին, — ասում է թովմա Արծրունին: Տները շինում էին ցեխից և անտաշ քարից: Մեծ մասամբ տները գետնափոր էին՝ ձմռանը տաք լինելու համար: Սասունցիներն իրենց հագուստեղենը գերադանցապես պատրաստում էին ոչխարի բրդից, մասամբ մազից և մորթուց: Բամբակեղենի գործածությունը շատ հազվադեպ էր, այն ել բերվում էր դրանից: Տղամարդկանց հագուստեղեններից ուշագրավ է լայն շավարը՝ հյուսված բրդյա գույնզգույն թելերից, քաղախիչ՝ կարճ թեփերով, որը հաղիվ հասնում էր մինչև գոտկատեղը: Գլխերին դնում էին քոլոզ և վրան, ներքևի մասում կապում էին փուշի (փաթաթան): Իսկ կանանց հագուստներից հայտնի էր զպուն-աթանի երկար վերնագրեմը՝ ճիւղ զարդեղեններով, որը հասնում էր մինչև սրունքները:

Սասունցիները, շնորհիվ երկրի անապահով դրությունը, հաճախակի երևացող ավազակախմբերի և վայրենի գաղանների (առյուծ, վաղը, քայլ և այլն), միշտ դաշտային աշխատանքի և ճանապարհորդության ժամանակ զինված էին դուրս գալիս: Նրանց զենքերից գլխավորապես մասսայական գործածության առարկա էին դաշույնը և կարճ նիզակը, որը կոչվում էր աշտյայ: Լեռնային կլիմայական պայմանների, վայրենի գաղանների դեմ պայքար մղելու շնորհիվ, սասունցիները ձեռք էին բերում ռազմական մեծ ունակություններ և իրոք, պատմական Սասունը միշտ էլ հայտնի է եղել իր կարիճներով և հերոսներով:

Սասունցիների, առանձնապես նրա լեռնային մասի բնակիչների զբաղմունքի, աշխատանքի, ապրուստի, կենցաղի, նվառ ու կացի և ռազմականության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Սասունին մոտիկից ծանոթ, ժամանակակից պատմիչ՝ Թովմա Արծրունին իր աշխատության երկրորդ գլուխը: Թյան VII գլխում: Թովմայի ասելով Սասունցիները խրթնախոս էին, այսինքն պատմիչը չի հասկացել նրանց լեզուն:

Արաբական խալիֆայթը Հարուն-ալ-Ռաշիդի ժամանակ բռնաբերվելով իր դարգացման և հզորացման դարաշրջանը, նրա մանկանից հետո բռնում է իր անկման ուղին: Բաղդադի խալիֆայթյան արքունիքը Հարունի իշխանության վերջին տարիներին դարձել էր պերճանքի, հարստության, զեղխության, հեշտասիրության և վախճրի տիպիկ օրինակ, այսինքն այն, ինչ որ արևելյան երկակայությունը կարող էր ստեղծել: Բացի պետական-վարչական և ռազմական ծախսերից, արքունիքը պահանջում էր հսկայական ֆինանսական միջոցներ, որոնք ձեռք էին բերվում հպատակ երկրների վրա գրված հարկերի ամփոփումով: Այդ հարկերը, ինչպես նշել ենք, գանձվում էին մեծ մասամբ գրամով և մասամբ էլ բնամթերքով, սակայն արաբական պատմագիր Բալաձորիի վկայությամբ հպատակ երկրներից պահանջում էին նաև «սևահեր, սևահոն, երկար արտևանունքներով և բարձրահասակ ազնիվներ ու պատանիներ»: Բալաձորիի այս նշանավոր վկայությունը համընկնում է հայ էպոսի միջի այն հատվածին, որ Մարամելիքը Մասունից, բացի նաև տուրալ և գրամական հարկերից, պահանջում էր նաև կանայք, աղջիկներ և պատանիներ: Իսկ ինքը՝ Աբուլ-Աբբաս Ամմեդ-ալ-Բալաձորին, կամ Բելազորին, ծագումով պարսիկ է, ծնվել է Բալաձորին, կամ Բելազորին, ծագումով պարսիկ է, ծնվել է Եգիպտոսում և մեռել է 892 թվին: Նա Աբբասյան խալիֆաների պալատում վարել է դաստիարակի պաշտոն և մեծ հարգանք էր վայելում Քաֆար-ալ-Մուլթաֆաթի խալիֆի կողմից: Նրա նշանավոր գործը կապվում է «Երկրների նվաճման գիրք» (Քիթաբ ալ-Ֆուտախ ալ բուլդան), որի մեջ Բալաձորին նկարագրվում է արաբական խալիֆաների նվաճումները Մաննեդից սկսած մինչև 890 թվականը: Այդ գրքի մի գլուխը նվիրված է Հայաստանի նվաճմանը, որը շատ կարևոր է հայ ժողովրդի պատմության՝ արաբական տիրապետության շրջանի համար իրեն աղբյուր:

Աբբասյան դինաստիայի քայքայումը, որն սկսվել էր 9-րդ դարի սկզբից, արտահայտվում էր սուր ֆինանսական ճգնաժամով, իսկ այդ ճգնաժամն անգրադառնում էր պետության և բանակի քայքայման ու թուլացման վրա: Դրա հետևանքով խալիֆայթի ներսում ծայր են առնում մի շարք ապստամբություն-

ներ և ներքին դահալալական կռիւներ, իսկ մյուս կողմից հպատակ երկրները օգտվելով դրանից բարձրացնում են անկախութեան գրոշակ:

Խալիֆաթի հպտակ երկրներից առաջին հերթին Գ-րդ դարում աղատազրական ապստամբություն է բարձրացնում Ատըրպատականը: Այդ ապստամբությունը պատմութեան մեջ հայտնի է Խուրամյան՝ ըստ արաբական աղբյուրների, որովհետեւ ապստամբութեան կենտրոնն էր Թավրիզ քաղաքի մոտ եղած Խուրամ կոչված շիր, կամ Բաբեկ-Բաբանի՝ ըստ հայկական աղբյուրների, շարժում անունով:

Ատրպատականի շարժումը սկսվել էր դեռևս Հարուն-ալ-Ռաշիդի իշխանութեան վերջին տարում, բայց այդ շարժումը լայն ծախլ է ստանում Բաբան պարսիկի ժամանակ (817—837), որը վտանգի տակ է դնում արաբական խալիֆաթի տիրապետութեանը: Բաբեկը ծնվել է Եգիպտոսում, նրա հայրն ընտանիքով Եգիպտոսից տեղափոխվել է Ատրպատականի Արտաթիլ քաղաքը և բնակութեան է հաստատել այնտեղ: Նա շուտով զբղւում է հորից. տասը տարեկան հասակում դառնում է ուղտապահ, որը նրան հնարավորութեան է տալիս մոտիկից ծանոթանալու ժողովրդի ծանր դրութեանը և ապա 18 տարեկան հասակում հորում է ժողովրդական ապստամբութեանը և դառնում նրա գեկավարը: Բաբեկը ապստամբների ղուխն անցած 20 տարի շարունակ ջարդում է արաբական խալիֆաթի ընտիր զորքերին ու ետ շարտում նրանց, Աբու-Մանսուրի ասելով՝ «խուրամյանները մազդակյանների սկզբունքները պահպանեցին»: Մազդակյան և Խուրամյան երկու խոշոր ապստամբութեանները սոցիալ-տնտեսական պահանջները բխում էին ագրարային այն հորաքերութեանից և այն խիստ շահագործումից, որոնք անտանելի դրութեան էին ստեղծել աշխատավոր մասսաների համար:

Ատրպատականում ծայր առած աղատազրական այս ապստամբութեանն աստիճանաբար տարածվում է գեղի հարավ և ընդգրկում է մի շարք նահանգներ, գավառներ, քաղաքներ և գյուղեր: Ապստամբութեանը զինալով լայն ժողովրդական ու սոցիալական բնույթ է կրում, ուղղվելով ոչ միայն արաբներին, այլ և ներքին իշխողների դեմ: Միսած 819 թվից, Բաղդադից ուղարկված արաբական ընտիր զորագնդերը մեկը մյուսի հետևից ջարդ-

ների վրա և մեծ քննա հասցնում, Գեղարքունիքում մինչև ան-
գամ 15000 մաքդ է կատարում: Թե՛ Բաբելը և թե՛ նրանից առաջ
եղած մյուս ապրտամբ պարսիկները խալիֆաթի դեմ ապստամ-
բելուց հետո չէին կարողանում հայերին համաթմբել իրենց
շուրջը և միասին կռվել արաբ նվաճողների դեմ, ընդհակառակը՝
նրանք շատ գեղաքերում ապստամկում էին Հայաստանը: Սակայն
չնայած դրան, հայերը միշտ էլ իրենց համակրանքով և աջակ-
ցությամբ հակված էին դեպի Բաբելի ապստամբությունը, ո-
րովհետև պատմական Հայաստանը հանձին Սուրամյան աղբա-
տամբության իր փրկությունն էր տեսնում արաբական խալիֆա-
թից ազատագրվելու համար:

Հայաստանի դժուրյունը 9-րդ դարի II կեսին

Շնորհիվ խալիֆաթի վաթած մեզմ քաղաքականության⁹
հալածանքներին վերջ տալը, հարկերի թեթևացումը, իշխանների
իրավունքների վերականգնումը, Հայաստանի անսասական
կյանքն սկսում է արագ դարգանալ Խուրամյան ապստամբու-
թյան ժամանակ և բռնում է իր վերելքի ճանապարհը: Իսկ ի-
րենց կալվածքներում ամբողջած հայ իշխանները—Ֆեոդալները
հզորանալով դառնում են քաղաքական ուժ:

Մենք տեսանք, որ Աշոտ Մուսկերի մահվանից հետո, 824
թվին Բագրատունիների կենտրոնական կալվածներում աղարա-
պետական պաշտոնով իշխում էր նրա որդի Սմբատ Բագրատու-
նին, Տարոնում՝ իշխանաց իշխանի պաշտոնով՝ Բագրադ Բագ-
րատունին, Մոլեքում՝ Շապուհ Բագրատունու հաջորդները, Տայ-
քից դեպի հյուսիս, մինչև Տփղիս՝ Վասակ Բագրատունու հա-
ջորդները:

Մեծբունի Աշոտ իշխանն իր դերքերն ամրապնդում է Վաս-
պուրականում, իսկ Գրիգոր Սուփանը և Բարդեսն սյունեցիները
հզորանում են Մյուսյաց աշխարհում և դառնում են քաղաքա-
կան խոշոր ուժ: Ուժեղացող հայ իշխանները վստեղի տակ էին
դնում խալիֆաթի տիրապետությունը Հայաստանում:

Մարպատականի Սուրամյան ապստամբության վերելքի
շրջանում Սմբատ Բագրատունին, միացած ոստիկանական պաշ-
տոնին ձգտող Ջահապի որդու՝ Սեպդայի հետ, 838 թվին ըմբոս-
տանում է Խալիդ-իբն-Եզիդ Շաբրանի ոստիկանի դեմ, որն իր
դաժանության համար Հոլ (արարերեն նշանակում է սարսափ)

ժականունն էր ստացելը Հոլ ոստիկանը, որն երկար ժամանակ
իշխում էր Հայաստանում, մի քանի տեղամ փորձ արեց Սըմ-
բատի և Մեադայի միությունը խախտելու և այդ պատճառով
Դավիթ կաթողիկոսին ուղարկում է Սմբատ Բագրատունու և
Սահակ Սյունեցու մոտ, որ նրանց հա կանգնեցնի Մեադայի հետ
գործակցելուց։ Բայց կաթողիկոսի բանակցություններն ապար-
դյուն անցան։ Այն ժամանակ Հոլը գիմում է զենքի և մեծ
քանակով շարժվում է Մեադայի, Սմբատի և Սահակի վրա։ Հը-
րազմանի ափին դանդաղ կազմակերպող գյուղի մոտ տեղի է ունե-
նում պատերազմ, հայ-ղարսեական զորքերը պարտություն կը-
րելով փախչում են։ Այդ պատերազմում սպանվում է Սյունյաց
Սահակ իշխանը։ Թեև Հոլ ոստիկանը հաղթում է իր հակառա-
կորդներին, բայց հաշվի առնելով խալիֆաթի ծանր դրությունը,
Խուրամյան ապստամբության ծավալումը և սպառնալից դառ-
նալը, առիպված է լինում մեղմ քաղաքականություն վարել։ Նա
Հրազդանի պատերազմում սպանված Սահակ իշխանին մեծ շու-
քով թողում է, Սմբատ Բագրատունուն թողնում է իր պաշ-
տոնում, իսկ հարկերն էլ թեթևացնում է։ Դրանից հետո Հայաս-
տանը խաղաղվում է և ժողովուրդը նվիրվում շինարարական
աշխատանքներին։

Մեկիտենեից մինչև Սպեր գրավում և ստեղծում է Պալիքա թեմը՝
գինվորական մի նոր շրջան։ Այս նոր թեմի իշխանությունը
Սպերի Աշոտ Բագրատունի իշխանությանը սահմանակից էր՝
Այս ճանապարհով Բյուզանդիան ձգտում էր Սպերն ու Տայքը
անջատել Բագրատունիների կենտրոնական իշխանությունից և
հակադրել նրան։ Այսպիսով, Սպերն ընդմիշտ անջատվում է Հա-
յաստանից։ Նոր գինվորական թեմը Բագրատունիների սահմա-
նազկխին բացարձակ սպառնալիք էր նրանց քաղաքական ձգտ-
ությունների համար։

Արաբական խալիֆաթի բանակները 837 թ. Բաբեկի ապստ-
ամաբուլթյունը ճնշելուց հետո, 838 թվի դարնալը հակահար-
ձակման են անցնում բյուզանդական բանակների դեմ և մի
քանի ճակատամարտերից հետո գրավում են Ամուրիա քաղաքը՝
Հայ իշխանները նախընտրելով են սկսած խալիֆաթի տիրա-
պետությունը, քան բարբարոսական միջոցներով հղութացող բյու-
զանդական իշխանությունը, որը 837 թ. իր գրավումների ըն-
թացքում հրդեհումներ, ավաբառություններ և կոտորածներ էր
կազմակերպել։

Արաբական խալիֆաթն իր այս պատերազմական գործո-
ղությունների ընթացքում աշխատում էր բարձրացնել Տարոնի
Բագրատունիներին և Վասպուրականի Արծրունիներին՝ նրանց
կապը Բագրատունիների կենտրոնական իշխանությունից թու-
լացնելու համար։ Մինչ կայսրությունն աշխատում էր Սպերն ու
Տայքը անջատել, խալիֆաթն աշխատում էր անջատել Տարոնն
ու Վասպուրականը։ Իզուր չէ, որ ժամանակակից պատմադիր
Թովմա Արծրունին արաբական քաղաքականությունը բնորոշե-
լու համար հիշում է Ոլիմպիանի առակը՝ «Առյուծի և մողերի
մասին», ուր առյուծը բաժանում է միմյանցից երեք մողերին,
որպեսզի հետո դյուրությամբ կարողանա մեկ-մեկ լափել։

Մինչ մրցակից պետությունները Հայաստանի նկատմամբ
«առյուծի քաղաքականություն» են վարում, «մողերը» իրենց
հերթին կարողանում են օգտագործել «առյուծների» թուլու-
թյունը։

Բագրատ Բագրատունին 824 թվին, հոր՝ Աշոտ Մսակերի
մահից հետո, ժառանգելով Տարոնի կալվածները, կարողանում է
ընդարձակվել դեպի հարավ և տիրել նաև Սասունին։ Բագրատ

և արհամարհանքով վերադարձնել նրան» («Книга завоевания страны», стр. 21, 1927 г., Баку):

Այս ցույց է տալիս, որ խալիֆաթի քաղաքականությունը հակառակ հետևանք էր տվել: Հայ իշխանները նորից հասել էին քաղաքական իշխանության:

850—852 թ. թ. հայերի IV մեծ ապստամբությունը
խալիֆաթի դեմ՝

Խուրամյան ապստամբությունից և բյուզանդական կոյսությունից հետո մղած պատերազմներից ժամանակավորապես հաղթանակով ձուլու եկած արաբական խալիֆաթը հպատակաճանապարհ և ապստամբ երկրներին նորից պատասխանում է հարկերի ծանրացումով:

Աֆշին զորավարն Արապատականի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, 837—838 թ. թ. ասպատակում է նաև Հայաստանը՝ Խուրամյան ապստամբներին օգնողներին պատժելու համար: Աֆշինն իր բացառիկ պաշտոնն Արապատականում և Հայաստանում հաջող ավարտելուց հետո, իր բանակով մեկնում է դեպի Սաորիք և Փոքր Մոսիա, իսկ իր փոխարեն Հայաստանի ոստիկան-կառավարիչ է թողնում Խալիֆիկ Եղիարին, որը շուտով մահանում է Զավալքում, որից հետո Հայաստանը մոտ 7 տարի նույն ժամանակ ոստիկանի (842—849):

Վաղիկ (842—847) և նրա եղբայր Զաֆար (Զափր) Շուխավաքի (847—861) խալիֆների ժամանակ, արաբ և հայ մասունագիրքների վիճաբանությունը, Հայաստանում սկսվում են ներքին ապստամբություններ, որոնք տևում են շուրջ մեկ տասնամյակ: Հայ ժողովրդի պատմության փայլուն և միտամանակ արյունալի մի շրջան է այս, որ հայ ժողովրդական մեծ էպոսի՝ «Սասնա ծռեր»-ի հիմնական միջոցին է կազմել: Հայկական էպոսն ապստամբության փառուն կողմը պահպանելով, լուսթյան է մասնիկ նրան հաջորդող արյունալի շրջանը:

Թեև խալիֆաթի ճնշումները 840-ական թվականներին խոտանում են, բայց հայ իշխանները, հատկապես Տարոնի Բագրատ Բագրատունին և Վասպուրականի Աշոտ Արծրունին, օգտվելով այն հանգամանքից, որ խալիֆաթի ուժը թուլվում

Թուլանում է, արհամարհանքով են վերաբերվում նրա կողմից
ուղարկված ոստիկաններին:

Հայ իշխանների ըմբոստությունները սանձահարելու,
անցած տարիների հարկերը հավաքելու համար, Մուլթավաքիլ
խալիֆը 849 թվականին Արուսեթ (Արու-Սախ) ոստիկանին
մեծ բանակով Հայաստան է ուղարկում: Սակայն ոստիկանը
մեծ հայաստանի սահմանին չհասած, Տարոնի Բազրատ Բազ-
րատունին, միացած Աշոտ Արծրունու հետ, լուր է ուղարկում
Արուսեթին՝ Հայաստան չմտնել, խոստանալով հարկը վճարել:
Արուսեթը վախենալով չի համարձակվում մտնել Հայաստան,
այլ ուղարկած հարկը վերցնելով ետ է վերադառնում: «... եվ
նոքս տան տանել նմա զհարկս և հասս արքունի և զարծու-
ցանեն զնա ընդ նոյն ուտի եկն» (Թովմա):

Արուսեթը ետ դարձած ժամանակ դորք և տեղակալներ է
թողնում Հայաստանի սահմանագլխին Ալայի և Բիթլիսի էմիր
Մուսա-բին-Ջուրայի գլխավորությամբ: Առաջինը պիտի արշավեր
Վասպուրականի, երկրորդը՝ Տարոնի վրա: Նա հանձնարարում
է վերոհիշյալ զորավարներին՝ ճնշել և հնազանդության մեջ
պահել Հայաստանի ապստամբ ժողովուրդին և իշխաններին, խել
ինքը վերադառնում է Սամարա (836 թվից սկսած արաբական
խալիֆները, Բաղդադում իրենց անապահով պալատ, մայրաքաղաքը
տեղափոխում են Սամարա, Բաղդադից 85 կիլոմետր դեպի
հարավ) խալիֆից-ամիրխայետից նոր հրահանգներ և օգնական
զորք տրանալու և կրկին Հայաստան վերադառնալու հույսով:

Արուսեթ ոստիկանի վերադարձից հետո Ալա զորավարն իր
ձեռքի տակ եղած զորաբանակով Անձեացոյ և Աղբաղի կողմից
մտնում է Վասպուրական և ասպատակում է մի շարք գավառ-
ներ. «... ասպատակ սփւեր,—ասում է Թովմա Արծրունին,—գեր-
ներ, ավերէր, հափշտակէր, կապուտ կողոպուտ դործեր»: Այս
ասպատակության առաջն առնելու համար, Աշոտ Արծրունին իր
շուրջը համախմբելով Վասպուրականի բոլոր կաթող ուժերը,
առանձնապես գյուղացիներին և իշխաններին, դուրս է գալիս
Ալայի դեմ, Արճուճ գյուղի մոտ ջարդում է նրա բանակին և
Վասպուրականը մաքրում արաբական զավթիչներից: Պարտված
Ալան սարսափահար փախչում է մինչև Սամարա՝ խալիֆին
լուր տալու: Նույն վախճանն է ունենում Մուսա զորավարի

դունդը, որն արշավանք էր սկսել Տարոնի վրա: Մուսայի դեմ դուրս է գալիս Տարոնի Բազրատ Բազրատունին իր ղինվորական զնդերով, մի շարք իշխանների ու նրանց զորքերի հետ: Նա միաժամանակ օգնության է կանչում Աշոտ Արծրունուն, որը ջարդել էր Ալաշի: Պատերազմը տեղի է ունենում Տարոնում: Կովի վճռական ժամին օգնության է հասնում Աշոտ Արծրունին իր բանակով: Մուսան սլարտվելով փախչում է Բիթլիս (Բաղեշ) շահաստան քաղաքը և պաշարվում այնտեղ: Բիթլիս քաղաքն ապաստանած արաբական զորքը և Մուսա զորավարն ադատվում են միայն Աղձնյայց էմիրի կնոջ՝ Բազրատ Բազրատունու քրոջ միջնորդությամբ: Մուսան նույնպես Սամարտ է փախչում:

Մութավաքիլը արաբական մոլիռանդ խալիֆներից մեկն էր, որը շատ խիստ քաղաքականություն էր վարում իրեն հալածակ երկրների նկատմամբ: Նա Հայաստանում բարձրացած ապստամբությունը ճնշելու համար ղեմում է ամենի վճռական միջոցների: Նույն Արուսեթ ոստիկանի ղլխավորությամբ մի մեծ բանակ է ուղարկում Հայաստան կարգը վերականգնելու: Մութավաքիլը միաժամանակ հրամայում է նրան՝ ճնշել ապստամբությունը և ապստամբներին ղնել ծանր հարկերի տակ: «Ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, չարչարել զսոստ որպես խորհեցա» (Թովմա): Սակայն Արուսեթը ճանապարհին մեռնում է, իսկ նրա փոխարեն, խալիֆի հրամանով բանակի ղլխն է անցնում նրա որդի Յուսուֆ-բին-Արուսեթը: Այստեղից էլ հաճախ հայ ապստամբները շփոթում են վերոհիշյալ Արուսեթներին իրար հետ: Մեծ մասամբ նույնացնում են, բայց Թովմա Արծրունին տարբերում է հորը՝ որդուց:

850 թվականին Յուսուֆն իր բանակով Հայաստան է մտնում Ատրպատականից և Վասպուրականի վրայով շարժվում է դեպի Հայաստանի հարավային նահանգները: Աղբյուրում նա բանակ է դնում Վասպուրականի Ագամակիքտ ավանում և իր մոտ է կանչում Աշոտ Արծրունուն, բայց վերջինս, կասկածելով, չի ներկայանում նրան, այլ իր փոխարեն ուղարկում է մորը՝ Բազրատ Բազրատունու քրոջը: Յուսուֆը տեսնելով Աշոտի ըմբոստ տրամադրությունը, նախընտրում է առայժմ չզիպչել Վասպուրականին: Նա իր բանակն այնտեղից շարժում է դեպի

Տարոնի գավառը և սկզբում հաստատվում է Խլաթ քաղաքում։
Խորամանկությամբ իր մոտ է կանչում Բագրատ Բագրատունուն,
բռնում նրան և շղթայակապ, յուրայինների հետ, ուղարկում է Սա-
մարա՝ խալիֆին, իսկ նրա երկու որդիները՝ Աշոտը և Դավիթը
ապստամբ են դառնում խուժեցիկների մոտ։ Այնուհետև Յուսուֆը
հերթականությամբ գրավում է Հայաստանի հարավային մի-
շարք նահանգներն ու գավառները, բացի լեռնային Խուժեց-
որն անառիկ էր, ապա շարժվում է դեպի Մուշ։

850—851 թ. թ. ձմեռը Յուսուֆն իր բանակը դնում է Մուշ
քաղաքում և այնտեղից սխտեմատիկ կերպով ասպատակ է
սփռում երկրի գանազան կողմերը։ Յուսուֆի գավառական կու-
սակալներից մեկը՝ Ալ-Ալյան Սասունում կողոպտում է Աթթահ
Արթան վանքը, որը հավանաբար էպոսում հիշված Մարութա
վանքն է։ Նա անարդու է միաբաններին և մի մասին էլ կոտո-
րում։ Հետագայում նա և Յուսուֆի մյուս կառավարիչներն
ավերում ու թալանի են ենթարկում Սասունի դաշտային մասը,
Աղձնյաղ և Տուրուբերանի նահանգները, դերված բնակիչների
մի մասին ստրկացնում, իսկ մի մասին էլ վաճառում են Առո-
բիքում և խալիֆաթի այլ երկրներում։ Այսպիսով, Յուսուֆ
Արուսեթի զորքերն ավերման են ենթարկում Հայաստանի
հարավային բոլոր նահանգներն ու գավառները, բացի լեռնային
Սասունից-Խուժեցից, որը զերծ էր մնացել ասպատակությունից
նորհիվ իր լեռնային անառիկությանն ու ժողովրդի մարտունա-
կությանը։

Յուսուֆ Արուսեթի վերահիշյալ դործունեությունների
մասին ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Բալաձորին։ «... Հա-
վատացյալների աճիրապետ Մութավալդի-Ալ-Ալանը՝ իր խալի-
փայության երկրորդ տարում Հայաստանի կառավարիչ նշա-
ֆայության երկրորդ տարում Հայաստանի կառավարիչ նշա-
նակեց Յուսուֆ-իրն - Մուհամեդ-իրն - Յուսուֆ ալ-Մերվազին
(Մերվեցի), որը գալով Խլաթ՝ ձերբակալեց պատրիկ Բագրատին,
Աշոտի որդուն և ուղարկեց նրան (խալիֆաթի) աթոռանիստ
Սարտա-Ման-Ռայ (Սամարա)։

Դրանով նա գծողություն առաջ բերեց պատգիկներին,
ազատների և աղստամբյալների (խոռվաբարների) շնչանում։
Բայց այդ քիչ էր, նրա գավառական կուսակալներից մեկը՝ Ալ-
Ալյա-իրն-Ահմեդ անունով, ուղեվորվեց մի վանք Միսաջա-

Յուժմ (պետք է լինի Սասուն.—Հ. Հ.), որը հայտնի էր «Սկիհանց վանք» (Սքթան) անունով, որին Հայաստանի քրիստոնյաները խիստ մեծարում և շատ նվիրարեություններ էին անում, զբավեց այն ամենը, ինչ որ այնտեղ կար, վիրավորանքներ հասցրեց նրա բնակիչներին (միաբաններին)։ Դրանով նա ծայքահեղ վրդովմունք և զայրույթ առաջացրեց հայ պատրիկներին մեջ և նրանք սկսեցին զբաղըություններ ունենալ իրար հետ և հրահրել միմյանց անպատամբելու և խռովություն բարձրացնելու՝ անկախանալու համար։ Հենց նրանք էլ զրդեյին խռթեցինքը՝ զբանք բարձրակներ (զյուղացիներ) էին, որոնք հայտնի էին Արթան անունով, անպատամբելու Յուսուֆի դեմ և զրդեյին նրանց նրա դեմ այն բանի համար, որ նա (Յուսուֆը) իրենց պատրիկին արտոբել էր (Սամարա)» (Բալաձորի)։

Արաբական խալիֆայի ոստիկանի հալածանքներն ու կեղեքումները նորից ու նորից ժողովրդի մեջ առաջ են բերում դժգոհություններ, որոնք դնալով վեր են ածվում անպատամբության։ Այսպիսով, Արաբականից հետո, հերթը գտլիս է Հայաստանին։

851 թվականի վաղ գարնանը լեռնային խռթեցիները, որ ամբողջ ձմեռը անպատամբության պատրաստություններ էին տեսել և որոնց միացել էին նաև կողոպտված դաշտային սասունցիները, խռթեցի Հովնանի գլխավորութամբ անպատամբության գրոշ են բարձրացնում և զինված իջնում դաշտային Սասուն։ Նրանք իրենց հետ միացնում են նաև կողոպտված ու թալանված գավառների բնակիչներին ու շարժվում դեպի Մուշ քաղաքը, մի այնպիսի ժամանակ, երբ Յուսուֆի զորքերը դեռ տարածված էին Տարոնի և Սասունի գյուղերում։ Խռթեցիներին կազմակերպում էին նաև Բագրատ Բագրատունու որդիներ՝ Դավիթը և Աշոտը։ Անպատամքները Հովնանի գլխավորութամբ հանկարծակի հարձակվում են Մուշի վրա և գլխավում քաղաքը։ Նրանք կոտորում են Յուսուֆի զորքերի մի մասին, իսկ ճիսցածներին դուրս են քշում երկրից։ Մուշ քաղաքում բանտարկված գերիներին ազատ են արձակում և վերցնում են այն ամենը, ինչ որ արաբները կողոպտել էին. «Ինչպես պատրիկները, այնպես էլ բոլոր խռովարարները,—ասում է Բալաձորին,— խռթեցիներին օգնելու համար ձիավոր և հետեակ մարզիկ

ուղարկեցին և նրանք հարձակվեցին նրա (Յուսուֆի) վրա ծառ-
րնուով, հենց այն ժամանակ, երբ նա իր մարդկանց ցրել էր
դուռերը, սպանեցին նրան ու վերցրին այն ամենը, ինչ կար-
նրա բանակում»:

Յուսուֆ Արուսեթը սարսափած այդ հարձակումից փախչում
և ապաստան է գտնում Մուշի ս. Փրկչի եկեղեցու դմբեթի-
թագատոցներից մեկում՝ որպես ապահով տեղ: Այդ եկեղեցին
նոր էր կառուցել տվել Բաղրատ Բաղրատունին: Թովմա պատ-
միչի ասելով, Յուսուֆը ահից սաստիկ դողում էր: Ապստամբները
շրջապատում են եկեղեցին և նրանցից մեկը բարձրանալով եկե-
ղեցու դմբեթը, գտնում է Յուսուֆին, նիզակը խրում է թի-
կունքը, մի հարվածով սպանում է նրան տեղն ու տեղը, ինչպես
Սասունցի Յավրթին իր թուր կեծակի մի հարվածով երկու
մասի է բաժանում Մարամելիքին հորում: Այդ մասին ուշա-
դրավ տեղեկություն է տալիս պատմիչ Թովմա Արծրունին: Նրա-
ստեղծ Յուսուֆին սպանել է խուժեցիկներից մեկը, որին ինքը
աչքով տեսել ու ստուգել է նրանից՝ կատարված գեպքը, բայց
պատմիչը չի հայտնում սպանողի անունը, որի հետ ինքը
խոսել է:

Մասենադրական մանրակրկիտ հետախուզումից հետո մեզ
համար պարզվում է, որ Յուսուֆ ոստիկանին սպանողը եղել է
խուժեցի Հովնանը, այն մարդը, որն ապստամբներին առաջ-
նորդել էր դեպի Մուշ: Այդ մասին հետաքրքիր մի տեղեկու-
թյուն է պահվել աբաբ պատմադիր Յակուբիի մոտ: Նա ասում
է. «Յուսուֆի հետ ճակատեցավ Հովնան որդի... և սպանեց նրան»:
Յյն ժամանակ կրկին երկիրն առատաժողովացավ: Յակուբիի
այս երկառից պարզ երևում է, որ Յուսուֆին սպանել է Հով-
նանը: Այս բանը կողմնակիորեն հաստատում է նաև Թովմա-
Արծրունին իր աշխատության երրորդ գլուխից՝ II գլխում:
Արտեզ մանրամասն պատմում է գեթիների մասին: Նրա ասելով
բացի Հովնանից, բոլոր աքսորվածներն ազատվում և վերադառ-
նում են Հայաստան, իսկ Հովնանին ղլխատում են Սամարա-
յում: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ Հովնանի հանցան-
քը, որպես ապստամբություն դեկավրի և Յուսուֆին սպանողի,
բոլորից ծանր է եղել:

Հայ ժողովրդի հերոսական այս պայքարը հիմք է հանդի-

սացել «Մասնա Ծուեր» հռչակալոր էպոսի ստեղծմանը: Ժողովը՝
դեպի հենց այս ապստամբութեան հերոսական պայքարի
փայլուն կողմն է պահպանվել էպոսի մեջ: Հանձին Դավթի՝ հայ
Ժողովուրդը դարաւոր ճշունքներից ու շահագործումներից ազա-
վելու համար իր հերոսական ընդվզումն ու ասպետական դիրքն է
պատկերել ընդդէմ բռնակալների: Ժողովուրդն իր տւծն ու
պայքարը, որպէս հավաքական տիպ, մարմնացրել է Դավթի մեջ
խիւ Դավթի, հենց ինքը կոչող, Ժողովուրդի սիմվոլն է, որը
համառ ու երկարատե պայքար է մղել արաքական բռնակալու-
թեան դէմ իր ազատութեանը ձեռք բերելու համար:

Յուսուֆ Սրուսեթն իր գործունեութեամբ շատ նմանու-
թեաններ ունի Ժողովրդական վեպի մեջ հանդես եկած Մարա-
մեկիքի գործունեութեան հետ: Հենց այն, որ Յուսուֆը հաս-
տատկելով Մուշ քաղաքում՝ այնտեղից ուղարկում է իր զինվոր-
ների՝ Յարոնի և Մասունի գավառները, Սղձնիքի ու Տուրուքե-
րանի նահանգները կողոպտելու, Սքթան վանքի գրավումն ու
ավերումը, միաբանների սպանութեանը իրենց շատ կողմերով
նմանվում են մարամեկիքի կողմից դեպի Մասուն ուղարկված
կազին-Վոդբազինի կողմից տեղի ունեցած դեպքերին, որոնք
նույնպէս կողոպտում էին Մարութա վանքը, սպանում էին
միաբաններին և Մասունից պահանջում էին անցած տարիներին,
հարկը:

Խուֆեցիների և նրանց հետ միասին մյուս գավառների
քնակիչներն արշավանքը դեպի Մուշ քաղաքը և Յուսուֆ Սրու-
սեթի սպանութեանը իր շատ կողմերով համընկնում է Մարա-
մեկիքի և Դավթի կողմին: Ժողովրդական վեպի պատումներից
երկուսն է, որ Դավթի սկզբում կոչում է Մարամեկիքի զորքե-
րի հետ, իսկ վերջում ծերունու խորհրդով վերջ է տալիս զոր-
քերի կոտորածին և դնում է դեպի իր իսկական թշնամին՝
Մարամեկիքը: Նրա հետ մենամարտելով թուր Կեծակի մի հար-
վածով հորի մեջ սպանում է Մարամեկիքին: Խուֆեցիները
նույնպէս սկզբում կոտորում են Յուսուֆի զորքերին, վերջում
Հովնանը Մուշի եկեղեցու գմբէթում սպանում է Յուսուֆին:
Տվյալ դեպքում պատմական այս անցքերը վերին աստիճանի
ուշագրաւ են այն տեսակետից, որ հիշեցնում են Մարամեկիքի
և Դավթի կռիվը: Անշուշտ «Մասնա Ծուեր» վեպի մեջ իրենց

արձագանքներն են գտել ո՛չ միայն վերոհիշյալ անցքերը, այլև
դրանից առաջ և հետո տեղի ունեցած դեպքերը:

Սասունի և Տարսնի ժողովրդական ապստամբությանն
արձագանքում են Հայաստանի մյուս դավառները: Ապստամբու-
թյան դրոշ են բարձրացնում Վասպուրականը, Միջնաշխարհը,
Սյունիքը, Լոռին, Վրաստանը և Աղվանից աշխարհը: Ապստամբ-
ները ամենուրեք ջարդում և անխտիր դուրս են քշում ոչ միայն
արաբական պաշտոնյաներին, զորքին ու ոստիկանի շքախմբին,
այլև էրմինիայում հաստատված արաբ էմիրներին, առևտրական-
ներին և առհասարակ ողջ արաբներին և ամենուրեք պարզում
անկախության դրոշ, որի կենտրոնը դառնում է Տարսնն ու
Սասունը: Այսպիսով, սկսվում է հայերի ազատագրական IV մեծ
ապստամբությունը, որը պիտի վերջ դնե խալիֆաթի տիրապե-
տությանը Հայաստանում:

Սակայն, ինչպես 773—775 թ. թ. ապստամբության ժամա-
նակ, նույնպես և այս ապստամբության ընթացքում ապստամբ-
ներին չի հաջողվում մի միասնական կենտրոն ստեղծել, որը
բացասաբար է անդրադառնում ապստամբության ելքի վրա:
Դվինի կառավարիչ սպարապետ Սմբատ Բագրատունին ոչ միայն
փորձ չի անում ապստամբ դավառները միացնելու, նրանց
զորքերը համախմբելու, Վրաստանի և Աղվանքի հետ միասին
դուրս դալու խալիֆաթի դեմ, այլ, ընդհակառակը, հետագայում
բռնում է հաշտվելու ուղին: Հայ ժողովրդի պատմությունն
ընթացել է միշտ ուժեղ հակադրություններով: Ապստամբու-
թյունների պարտությունների ժամանակ նա երբեք չի հու-
սալքվել, այլ մարանչել է իր ազատությունը ձեռք բերելու
անընկճելի կամքով: Ծանր է եղել այդ ուղին: Դեռ խալիֆաթի
զորաբանակը Հայաստան չհասած, առանձին իշխանական
տոհմեր ներքին երկպառակությամբ էին զրադվում և միմյան-
ցից ծածուկ դրություններ էին ուղարկում խալիֆաթին:

Բուղայի արշավանքները և հայերի ապստամբությամբ
ննչումը

Հայաստանի ապստամբության լուրը շուտով հասնում է
Մամարա՝ Մութավաքիլ խալիֆին, որը դրա լրջությունն ըմբռ-

նելով, սկսում է պատրաստութիւններ տեսնել Երմենիայում «կարգը» վերականգնելու համար: Հայերի ապստամբութիւնը ճնշելու համար խալիֆը 852 թվի գարնանը Բուզա գործարքի գլխավորութեամբ մի մեծ բանակ է ուղարկում Հայաստան: Բուզան Միջին Ասիայի թուրքերից էր և հայտնի էր իր դաժանութեամբ:

Արարական բանակը Հայաստան է արշավում հարազից, նախ մտնում է Սասուն ու Տարոն, ժողովրդի-ապստամբների կողմից հանդիպում է կատաղի դիմադրութեան, բայց աղքատամբների անկազմակերպութեան և թուլութեան շնորհիվ արարներին հաջողվում է ճնշել ապստամբութեանը Բուզան Շուսուֆ օստիկանի վրեժը լուծելու համար Սասունում և Տարոնում մեծ կոտորած է սարքում, ապստամբների մի մասին էլ գերի է ուղարկում Արարի: Գեղիների թվումն էին Բաղրատ Բաղրատունու երկու որդիները՝ Դավիթը և Աշոտը և Սուրբեցի Հովհաննէ՝ որպէս ապստամբութեան զեկազարներ: Այնուհետև արաբական բանակն ամբողջում է Սլաթում և ոչնչացից աղքատամբների դեմ սկսում է ծավալել պատերազմական գործողութիւններ:

Արաբական բանակը Սասունի և Տարոնի ապստամբութեանը ճնշելուց հետո, շարունակում է իր պատժիչ արշավանքները դեպի Վասպուրական: Աշոտ Արծրունին կազմակերպում է ուժեղ դիմադրութիւն և մի քանի արշավանքի ճակատամարտերից հետո ամբողջում է Թունափան գետափի Նկան ամբոջում, Սակայն լավ սպառազինված արաբական բանակի գրոհների առաջ ստիպված անձնատուր է լինում, որովհետև բերքում կղած իշխաններից Մուշեղ Վանեկունին, Վահրամ Տրունին և Վահրամ Թիկնապահը, գաղանի բանակցութիւնների մեջ մտնելով Բուզայի հետ, մեղքը զցում են Աշոտի վրա և ստիպում են նրան գալ Բուզայի մոտ: Յշտան իրերի գրութիւնն հաշվի առնելով, դուրս է գալիս բերդից և գնում Բուզայի մոտ բանակցութիւններ վարելու: Սակայն, վերջինս, Նկան ամբոջը գրավելուց հետո, Աշոտին և ամբոջում կղած բոլոր իշխաններին ձերբակալում է և որպէս գերի աքսորում է Մամուր: Ծանապարհին հայերը հարձակվում են արաբների վրա և գերիների մի մասին ազատում: Բուզան, Նկան ամբոջը գրավելուց հետո,

ասպատակում Վասպուրականը, թալանում ու կոտորատում է այն՝
խիչ դիմադրություն կազմակերպողներին անխնա կոտորում է։
Բուղան Աշոտին հաղթելուց հետո շարժվում է դեպի
Աղբակ՝ Գուրգենի Արծրունու վրա, որովհետև Վասպուրականի
մի շարք իշխաններ իրենց զորքերով գնացել էին նրա մոտ,
որը բանակ էր դրել Թու գյուղի լեռնակողմում։ Գուրգենը Արծ-
րունին, Աշոտի եղբայրը, հաշվի առնելով Աշոտի պարտու-
թյունը և արարների ուժեղացումը, բանակցությունների մեջ
է մտնում Բուղայի հետ՝ զորքը խաղաղությամբ վերջացնելու
համար։ Մակայն, Գուրգենը տեսնելով Բուղայի խորամանկու-
թյունները՝ բանակցությունների ձգձգումը և զորքի մոտեցնելը
Թու գյուղին, պատրաստվում է պատերազմի։ Շնորհիվ հայերի
նվիրվածությանը, կռիվը բնթաղքում չարդում են արարներին
և ետ շարժում Թու գյուղի սահմաններից։ Դրանից հետո Բուղան
մի կողմից ավելացնում է իր զորքի թիվը, իսկ մյուս կողմից
չամբո պարսիկին և Հեթիմ թուրքին դեռտան է ուղարկում՝
Գուրգենի մոտ՝ անձնատուր անել տալու համար, խոստանալով
ներել Գուրգենին և նշանակել նրան Վասպուրականի կառավա-
րիչ՝ Աշոտի փոխարեն։ Մի շարք երդումներով Բուղան խաբու-
թյամբ իր մոտ է կանչում Գուրգենին, լավ ընդունելություն
ցույց առնուց 3 օր հետո Գուրգենին և մնացած բոլոր իշխան-
ներին ու կալոյ ակտիվ մասին ձերբակալում է և որպես զերի
ուղարկում է Սամարտ։ Նա մինչև իսկ աքսոր ուղարկեց Արծ-
րունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսին։ Այնուհետև խիստ կերպով
ասպատակեց նաև Աղբակի գավառը։ Այսպիսով, 852 թվականի
ամռանն ու աշնանը, Բուղան թեև մեծ դժգոհությամբ, այնուամենայնիվ
իր հաշիվները մաքրեց Արծրունիների և նրանց վասալների
հետ, իրեն ենթարկելով Վասպուրական նահանգի բոլոր գա-
վառները։

քության, ապա Միջնաշխարհի իշխանների կողմից այդ բանը տեղի չի ունենում: Մմբատ Բագրատունին միասնական պայքար կազմակերպելու և արաբական ազդեցություններին հակահարված տալու փոխարեն, բռնում է հաշտվողական գիւրք, իր որդի Սշոտին մեծամեծ նվերներով և անցած տարիների հարկերի հետ ուղարկում է Բուղայի մոտ՝ հաշտվելու և նրան հնազանդվելու խոստումով: Բուղան հաշվի առնելով Վասպուրականում տված զոհերի մեծ թիվը, ընդունում է Մմբատի առաջարկը և հաշտվում, բայց այնքան հարկ է վերցնում Մմբատից, որ եթե ինքը Միջնաշխարհն ավարի տար, թիւրևս այդքան հարստություն չկարողանար ձեռք բերել: Այնպես որ, Միջնաշխարհը պակաս չի կորստվում:

853 թվի. ձմեռը Բուղան իր բանակով ֆնում է Դվինում: Նա մի կողմից ճնշում է Սյունիքի ապստամբությունը, իսկ մյուս կողմից իր հետ գերի վերցրած երկրորդական իշխանների դատը տեսնելուց հետո, դարնանը շարժվում է դեպի Հայաստանի հյուսիսային գավառները, որոնք արաբներին ցույց են տալիս համառ դիմադրություն: Բուղան հյուսիսային գավառների ապստամբությունները ճնշելուց հետո, իր բանակով մտնում է Վրաստան, գրավում է Թբիլիսին և թալանի ենթարկում այն: Հայաստանին բախտակից Վրաստանի գյուղացիության համար նվազ ազդեցություն չի լինում ութսունամյա բռնակալ Բուղայի արշավանքը Վրաստանի վրա: Թբիլիսին զրավելուց հետո Բուղան շարժվում է դեպի երկրի հյուսիսային լեռնային մասերը, որտեղ վրաց գյուղացիությունը ցույց է տալիս ուժեղ դիմադրություն և ստիպում է նրան իր բանակը շարժել դեպի Աղվանից երկիրը:

854 թվականին պատերազմական գործողություններ են սկսվում Աղվանքում, ուր մի տարի տեկող ուժեղ կռիվներից հետո Բուղային հաջողվում է խաբեությամբ բռնել Աղվանից իշխանին և ընկճել նրանց դիմադրությունը ու զրավել ամբողջ Աղվանքը: Ապա 855 թվականին վերադառնում է Դվին և նույն թվի վերջին մի շարք գերիների հետ Աղվանից, Գարդմանի, Սաչենի և Ուտիքի իշխաններին, ինչպես նաև իրեն, գործակից Մմբատ Բագրատունուն աքսորում է Սամարա: Սամարայում ապանում են Մմբատ Բագրատունուն: Պատմիչները ձգտել են

Նրան՝ Բագրատունի Սմբատին արդարացին պատվութեան դատաստանի տալ, տալով նրան «Խոստովանող» անունը, որպես թե նա Մամարյուսի զղջացել է իր կատարած սխալը: Սրանով վերջանում է Բուդայի չորսամյա պատժիչ արշավանքները Հայաստանում: Այն ժամանակ, երբ խալիֆաթի կողմից Հայաստանի ռազմական ուժի դիսամոման քաղաքականութիւնն է տարվում, քաղաքների վաճառականները, որոնց մեջ, բացի հայերից, արաբ, պարսիկ, հրեա և ասորի առևտրականները փոքր թիվ չէին կազմում, անտարբեր այդ անցողաբանքին, անխռով իրենց վաճառականութեամբ էին պարապում: Պատմիչների ասելով, երբ Բուդան արշավում է գետի հյուսիս, «վաճառականները մտածում էին հեռավոր ճանապարհորդութիւնների պատրաստութեան մասին»:

Հայաստանում տեղի ունեցած այս անցքերի ժամանակ, բյուզանդական բանակները հաղթելով արաբներին հասել էին Եփրատ: 856 թվականին բյուզանդացիները գրավում են Սա-նփրատ և Սմիդ քաղաքները, ապա հարձակվում են Մելիտենի մոտատ և Սմիդ քաղաքները, ապա հարձակվում են Մելիտենի վրա: Հետեւի վարար խալիֆաթը չէր կարող հաշվի չառնել մի կողմից Հայաստանի սահմաններին սպառնացող այս վտանգը, իսկ մյուս կողմից իր ներսում ծայր առած դաւաճիւնների ու սարսկիւնների ապստամբութիւնները և փոխարքաների ներքին կռիւները: Արոնք ուժասպառ էին արել երկրի ռազմական ուժերը: Վերոհիշյալ պատճառների հիման վրա, խալիֆաթն ընդմիջտ փոխում է իր քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ և 856 թվին ետ է կանչում Բուդային: Սա Հայաստանի կառավարիչ է նշանակում Սմբատ Բագրատունու (Խոստովանող) որդի Աշոտին, տալով նրան մեծ լիազորութիւններ և իրավունք Հայաստանը կառավարելու ոստիկանի հետ, իսկ ինքը մեծ աւարով վերադառնում է Սամարա:

Վասպուրականի Արծրունիների կալվածներում իշխանական իրավունք էր ձեռք բերել Գուրգեն Արուսեանը, որը երկար ժամանակ, Աշոտ Արծրունու գերավարութիւնից հետո, կռիւներ էր մղում Վասպուրականի լեռնային մասերում՝ արաբական զորքերի դէմ: Իրենց կալվածներն ու իրավունքները կարողացել էին պահպանել նաև Սպերի, Տայբի և Սյունյաց իշխանները: Ինչ-

պիս երևում է, չնայած Բուդայի հասցրած ծանր հարվածներին՝
այնուամենայնիվ Հայաստանի երեք մեծ իշխանական տները
Բուդայի արշավանքներից հետո պահպանում են իրենց զիրքերը
Հայաստանում:

Արարտ-բյուզանդական պատերազմների հետագա ընթացքը
ստիպում է խալիֆաթին էլ ավելի մեղմացնել իր քաղաքակա-
նությունը Հայաստանում: Բուդայի վերադարձից հետո խալի-
ֆաթը թեթեվացնում է Հայաստանից դանձվող հարկերը, Սա-
մարա աքսորված գերիներին ազատ է արձակում և թուլացնում
է վերադառնալ Հայաստան: Բյուզանդական կայսրության դեմ
պատնիշ ստեղծելու համար Հայաստանին տալիս է ինքնու-
րույնութուն, իսկ Հայաստանն էլ հանձնի Աշոտ Բագրատունու
օգտվելով այդ դրությունից, ձգտում է անկախության: Հայ Ժո-
ղովուրդը շնորհիվ իր դարավոր հերոսական պայքարի 885 թվին
ձեռք է բերում 456 տարի առաջ իր Վկորցրած անկախու-
թյունը:

Այսպիսով, Հայաստանը 9-րդ դարի երկրորդ կեսին բռնում
է իր տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի դար-
դացման ու անկախության ճանապարհը: Հայաստանը թեև կո-
խում է իր պտտմության մի նոր, դարաշրջանը, որը խոշոր
նշանակութուն է ունենում հայ Ժողովրդի կյանքում:

VI. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ֆեոդալական տների մեջ առաջացած փոփոխությունները

Արարական տիրապետության շրջանում, ինչպես առաջ,
Հայաստանի երկու գլխավոր և հիմնական դասակարգերը մնում
են նույնը՝ աշխարհիկ-հոգևոր ֆեոդալներ և գյուղացիներ:
Սակայն համեմատած անցյալ շրջանի հետ, այս դասակարգերի
կազմի և հարաբերությունների մեջ առաջանում են փոփոխու-
թյուններ: Դադաքային ազդարնակությունը երկրի հասարակա-
կան-քաղաքական կյանքում որոշ կշիռ է ստանում:

Հիմնական փոփոխությունը, որ տեղի է ունենում ֆեոդալա-
կան դասի մեջ, այդ այն է, որ նախկին բաղմաթիվ նախարարա-

Պան տների փոխարեն, արաքական տիրապետութեան վերջին շրջանում մնում են փոքրաթիւ, բայց տնտեսապես ու ռազմականորեն ուժեղացած իշխանական տոհմերը: Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետութեան շրջանում զոյուծյուն ունեցող 70 նախարարական տների փոխարեն, քաղաքական կյանքում գործող երեք հիմնական նախարարութեաններ են մնում հրապարակի վրա, որոնց շուրջն են համալսմբում մնացած մանր նախարարական տները: Արաքական քաղաքականութեանը Հայաստանի իշխանական դասին տնտեսապես և ռազմականապես թուլացնելու ուղղութեամբ, հակառակ արդեւնք տվեց:

Հաճախակի տեղի ունեցող ապստամբութեանները, արարները կողմից Հայաստանի ուժեղ ֆեոդալական տները միմյանց դէմ լարելն ու նրանց կովեցնելը, նախարարական տների բնաջնջումը և վերջապես, Արրասյանների շրջանից սկսած կիրառվող հարկային խիստ քաղաքականութեանը և նրա տնտեսական հետեւանքները, հիմնական աղբակներ են հանդիսացել առաջացած այս փոփոխութեան: Թույլ նախարարական տոհմերն արտագաղթում են (հիշենք Շապուհ և Համամ Ամատունիներին), կամ ուժեղների հովանավորութեանը վայելելու դիտավորութեամբ կորցնում են իրենց կալվածները և կախման մեջ են ընկնում ուժեղներից, ինչպես օրինակ՝ Գնունիները և ուրիշները:

Հայաստանի քաղաքական կյանքում խոշոր դեր խաղացող Մամիկոնյան, Կամսարական, Սահառունի, Թշառունի, Գնունի և ուրիշ նախարարութեաններ 9-րդ դարում զրկվում են իրենց կալվածներից: Դրանց հաշվին ուժեղանում են Բագրատունիները, Արծրունիները, որով այս իշխանական տները դառնում են ոչ միայն խոշոր կալվածատերեր, այլ և ռազմական մեծ ուժ ունեցող իշխանութեաններ: Հաջորդում ծավալվում և ամբողջապես երկրամասի տեր են դառնում Արծրունիները, իսկ պատկան Սյունիքում, երկար ընդմիջումից հետո, կրկին հրապարակ են գալիս Սյունյաց իշխանները:

Բնիկ ֆեոդալական տների թուլացման քաղաքականութեան շուրջընթաց, հատկապես Արրասյանների էպոխայից սկսած, տարվում է դեպի Հայաստան մահմեդական ազգաբնակչութեան և կալվածատերեր գաղթեցնելու քաղաքականութեան: Վերջինս և զառնում էին խալիֆաթի հովանավորութեանը և դառնում

խալիֆաթի հենարանը: Բայցի վարչական, ռազմական և տնտեսա-առհեստագործական խոշոր քաղաքներից՝ Դվինից, Կարի-նից, Պարտավից, Տփղիսից, Նախիջևանից, Սլավից, Մանազ-կերտից, Արձկիից, Արձեշից և Բերկրիից, որտեղ աեղավորված էին մեծ թվով արարներ, այլև Հայաստանի հարավային դա-վառները (Աղձնիք, Ապահունիք, Ագիովիտ, Բզնունիք, Հարք) դառնում են արար կալվածատերերի սեփականություն: Առաջա-նում են Կալսիկների և Ութմանիկների իշխանական տները և Յղձնիքի էմիրությունը: Այդ նոր կալվածատերերը, բնիկ ֆեո-դալների կալվածների բռնի գրավումներով և կամ Հայաստանից դաղթած իշխանական տոհմերի կալվածներին տիրանալով, ստանալիք են դառնում գիմադրող բնիկ իշխանական տոհմերի համար:

Բռնի գրավումների մասին շատ ուշագրավ վկայություն-ներ են պահպանվել այն արձանագրություններում, որոնք վերաբերվում են վանքերին տրված հողային նվիրատվություն-ներին.

«...եթե տաճիկն սվադ դառնա և հափշտակել ջանա (վանքին նվիրված կալվածք), հաղարին հազար նալաթ (տնեճք) նրա վրա թող դա, և թող յուր փեղամբարից (մարգարից) աղիբատ (տնիճված) լինի»:

Մանիգական կալվածատերերը բնակություն են հաստա-տում քաղաքներում: Նույնը պետք է ասել փոքրաթիվ, սակայն տնտեսապես ուժեղացած բնիկ իշխանական տոհմերի մասին, որոնք իրենց բնդարձակ կալվածների ձառավարման համար որպես բնակավայր ընտրում են կենտրոնական վայրերը: Քա-ղաքարնակ հայ և եկվոր կալվածատեր իշխանների գործաբ-ներն ուժեղանում են քաղաքային դասի հետ: Ֆեոդալական ամբողջները դադարում են մշտական բնակիչ վայրեր լինելուց և դառնում են կամ ապաստարաններ (վտանդի գեպըում), կամ ամառանոցային վայրեր:

Ինչ վերաբերվում է ֆեոդալական կազմակերպության հոգևոր դասին, ապա նրա նկատմամբ արաբական խալիֆաթի վերաբերմունքը, ճայած քաղաքական հանդուժանքներին, տար-բեր կեթզ է արտահայտվել: Հիմնադրանում, սակայն, խալիֆաթի կողմից կաթոլիկոսը ճանաչվել է երկրի քաղաքական ներկա-

յացուցիչը: Քաղաքական ծանրակշիռ պարագաներում կաթողի-
կոսներն էին հանդես գալիս միջնորդի դերում՝ երկրի բնիկ
ֆեոդալների և ոստիկանների ու խալիֆաների միջև:

Երկրի ներքին դատական գործերի կարգավորումը, ինչպես
անցյալում, դարձյալ մնում է հայ հոգևորականության ձեռքում:
Հոգևորականության կալվածներն ընդարձակվում էին հոգևոր
եկեղեցիների և վանքերի, մասամբ էլ ի հաշիվ կալվածատերերի:
VIII դարից սկսած խալիֆաթն արդելում է հպատակ, ոչ մու-
սուլման ժողովուրդներին՝ նոր եկեղեցիներ ու սինագոգներ
(հրեաների աղոթատեղիներ) կառուցել:

Գյուղացիություն

Արարական տիրապետության շրջանում խիստ ծանրանում է
գյուղացիական մասսաների դրությունը, որն այնքան մանրա-
մասն նկարագրել են պատմիչները: Գյուղացիության կացու-
թյան ծանրացումը սկսվում է հատկապես 725 թվականի Հերթի
աշխարհազրից հետո, երբ հարկատու է դառնում ոչ թե ընտա-
նիքն ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես առաջ էր, այլ յուրա-
քանչյուր աշխատող ձեռք: Գրամաձևով դանձվող գլխահարկը
որը մեծ չափերի է հասնում առանձնապես Արբասյանների իշ-
խանության գլուխ անցնելուց հետո, ինչպես նաև գործադրված
կամայակալությունները, անտանելի դրության են հասցնում
գյուղացիական մասսաներին: Հայ ժողովրդի դարավոր այդ
ճնշված վիճակն իր հոյակապ արտահայտությունն է գտել ժո-
ղովրդական մեծ էպոսի՝ «Սասնա ծռեր»-ի մեջ:

Միայն տիրապետող իշխանությունը չէր, որ շահագործում
էր գյուղացիական մասսաներին: Բնիկ աշխարհիկ և հոգեվոր
ֆեոդալները նույնպես, իրենց հերթին, շահագործում էին գյու-
ղացիությանը: Երբ Օմայյան դինաստիայի սկզբնական շրջանում
տարվում էր կալվածատիրական հարաբերությունների վերաց-
ման և առաջին խալիֆաների ժամանակ կիրառվող ազրաբային
քաղաքականությունը, Հայաստանում ծայր են առնում աղան-
դավորական, աղստամբական շարժումներ ուղղված բնիկ հոգե-
վոր և աշխարհիկ ֆեոդալների դեմ (պավլիկյանների շարժում-
ները): Օմայյան դինաստիան ստիպված է լինում իր քաղաքա-

Կանությունը փոխել միայն այն ժամանակ, երբ ուժեղանում է Խորասանի կալվածատերերի պայքարն Օմայանների դեմ և վերջիններն իրենց դինաստիային սպառնացող վտանգը տեսնելով, սկսում են իրենց հինարան դարձնել հպատակ երկրների կալվածատերերին: Սրանով է բացատրվում այն օժանդակությունը, որ 8-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերին խալիֆաթի զորքերը ցույց են ապիս Հայաստանի ֆեոդալներին:

9-րդ դարի կեսից սկսած դասակարգային պայքարը՝ տիրապետող պետութայն դեմ ուղղված աղանդավորական շարժման ընդլսթ է ստանում: Սրբասյան դինաստիայի կողմից դեպի Հայաստան մահմեդական ազդարնակություն գաղթեցնելը, վերջինի կամայական ավարատությունները, արքունի հարկերի խիստ ծանրացումը, ազամբրդկանց և դեղեցիկ աղջիկներն գերավարությունները մասնացական դժգոհությունների տեղիք են ապիս, որոնք համաժողովրդական ապստամբությունների ընդլսթ են ստանում: Համաժողովրդական ապստամբությունները, որ գլխավորում էին բնիկ ֆեոդալները, տեղի են ունենում 702—703, 747—751, 773—775, 850—852 թվականներին:

Գյուղացիներն իրենց իրավաքաղաքական վիճակով կանգնած էին մարդականական շրջանի զրոթյան վրա: Միայն մի տարբերությամբ, որ արարական շրջանում նկատվում է մի երեվույթ, որ գյուղացիներն ու քաղաքացիներն այս անգամ ավելի սերտ կերպով էին կապված աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների հետ, ընդգեմ նվաճող ու կողոպտող արտերերի, որովհետև արտաքին նվաճողները լուրջ աղտոնալիք էին ստեղծել հայ ժողովրդի համար:

Ստրուկներ

Արարական տիրապետության շրջանում ստրկական աշխատանքի գործադրումը, ինչպես խալիֆաթի կենտրոնական երկրամասերում, հավանաբար նաև Հայաստանում՝ զրոթյուն է ունեցել: Հայտնի է, որ արարական տիրապետության ժամանակ Միջագետքի գաշտավայրերում բազմաթիվ ստրուկներ են աշխատել, որոնք 9-րդ դարի 60-ական թվականներին ապստամբել են խալիֆաթի դեմ: Վերջինս մեծ դժվարությամբ է միայն կարողացել ճնշել ստրուկների ապստամբությունը:

Առանձին հարուստ կալվածատերեր ունեցել են մեծ քանակությամբ ստրուկներ: Ուշագրավ է, որ Ց-րդ դարի վերջին Հարուն-ալ-Ռաշիդի հարցերին պատասխանող Բաղդադի ղադին՝ Աբու-Յուսուֆ-Յակուբը՝ իր «Հարկերի գիրքը» վերնագիրը կրող աշխատության մեջ առանձին գլուխ է հատկացրել ստրուկներին և մանրամասն խոսում է նրանց հետ վարվելակերպի մասին: Երկար ժամանակ արաբական տիրապետության ենթակա Հայաստանում և հատկապես մահմեդական մեծ գաղութներ հաստատվելուց հետո, երկրի արտադրական եղանակի մեջ, հավանաբար, զգալի փոփոխություններ էին կատարվել հողատ ստրուկների աշխատանքի կիրառման:

Մրվան ոստիկանի ժամանակ (731—744) Հայաստանի իշխանաց-իշխան Աշոտ Բագրատունին (հայտնի է Կույր անունով), ոստիկանի հետ հյուսիսային հոսերի դեմ հաղթական արշավանք կատարելուց հետո, ինքն ու իրեն ընկերակցող պատվավոր նախարարները ձեռք բերված գերիներից բաժին են ստանում, որպես «ծառաներ և աղախիններ»։ Հայ մատենագիրների մոտ «ծառա» և «աղախին» տերմինները գործ ենածվում ստրուկի իմաստով։

Այսպիսով Կուլյրին հաջորդող «գեղեցիկ դեմքով, երեվելի հասակով և տղնվական բնությամբ» Սահակ Բագրատունին, համաձայն սիրիացի ժամանակագրի վկայությամբ, ունեցել է մեծ թվով ստրուկներ: Եվ, վերջապես, առանձին ուշադրություն արժանի է պիս շրջանում «ազարակներում» աշխատողներին հարցը, որոնք սոցիալապես «գեղջուկներին» ավելի ցած դրու-
թյան մեջ են գտնվել: -

Արարական տիրապետության շրջանում ստրուկների թիվը Հայաստանում ավելանում է։ Դա առաջ է գալիս երկու ճանապարհով. առաջին՝ ռազմագերիներից, որոնք բերվում էին զբաղեցնելու, երկրորդ՝ պարտքի տակ ընկած գյուղացիներից, նկատի ունենալով, որ արաբների և հատկապես Աբբասյանների ժամանակ մեծ չափերի է հասնում հարկատվութունը Հայաստանում։ Հարկերը չվճարողներից շատերը ստրկացվում էին, կամ թե ջրվում էին ստրկական աշխատանքի, ինչպես կատարվում էր Յուսուֆ Աբուսեթ հստիկանի ժամանակ 850—851 թվերին։

որպես «ազախներ» և հանքերի մշակման մեջ, որը լայն ծավալ էր ստացել արարական խալիֆաթի տիրապետութեան ժամանակ: Հայաստանի գրեթե բոլոր հանքերը մշակվում էին սարուկների միջոցով: Սակայն, սարուկների և նրանց տշխատանքի առկայութեամբ Հայաստանում չէր խախտել երկրի ֆեոդալական արտադրանականը:

Սարուկների թվի շատացումը և ծանր հարկերի գանձումը արարների կողմից, կասեցնում են երկրի արտադրողական ուժերի զարգացումը, գյուղատնտեսութունը իր օրոր ճյուղերով հետադիմում է, անասնաքանակը պակասում է, գյուղատնտեսական մշակույթն անհրաժեշտ չափով չի զարգանում, նոր ջրանցքաշինարարութուն չի կատարվում, հինը չի վերանորոգվում, եղածներն էլ գնալով քայքայվում են և որոնց հետևանքով մի կողմից պակասում է ցանքի տարածութունը, իսկ մյուս կողմից ընկնում է բերքատվութունը: Գյուղացին իր արտադրանքի մեծ մասը վճարում է որպես հարկ: Այսպիսով, արարական տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանի գյուղատնտեսութունը թուլանալով քայքայվում է:

Բաղաձները և փաղափայլն բնակչությանը

Արարների տիրապետութեան ժամանակ զգալի փոփոխութուններ են տեղի ունենում քաղաքների զարգացման ուղղութեամբ: Արարական արշավանքներից խիստ առժամ Դվին քաղաքը 8-րդ դարի 70-ական թվականներին արդեն դառնում է «լայնանիստ» քաղաք, որտեղից անցնում էր «արքունի պողոտան»:

Հայաստանի հարաջում եղած ավանները, որոնք արարական արշավանքների հենց սկզբին առանց դիմադրութեան անձնատուր են լինում և ուղատվում արարական բանակների ավերումներից, խալիֆաթի տիրապետութեան շրջանում դառնում են ինքնաժգար համայնքներ՝ հատուկ կառավարիչների և գատավորների իշխանութեան տակ: Նլաթը, Մանազկերտը, Արճեշը, Բերկրին ամենասերտ առևտրական հարաբերութունների մեջ են մտնում Միջագետքի և Միջերկրականի ափերի մոտ գտնվող քաղաքների հետ: Առևտրա-արհեստագործական զարգացման տեսա-

կետից Միջնաշխարհում՝ Դվինը իր դիրքերը պահպանելով, արաբական տիրապետութեան շրջանում Հայաստանի հարավային քաղաքների հետ ուժեղ վերելքի շրջան են ապրում: Մահմեդական և այլ էթնիկական տարրերի հաստատվելը վերոհիշյալ վայրերում նվազ դեր չեն կատարել քաղաքային կյանքի զարգացման խնդրում: Սրաբ, պարսիկ, հրեա և ասորի առևտրականները, սերտ կապած լինելով խալիֆաթի այլ երկրամասերի հետ, նպաստել են այդ քաղաքների առևտրական հարաբերությունների աշխուժացմանը:

Սրաբական տիրապետութեան շրջանին վերաբերող մի ժողովածուից, որ ցույց է տալիս առևտրական հանապարհներին ուղղությունը, որոշակի երեւում է Հայաստանի հարավային մասի ստացած նշանակությունը:

«Սրքունի Եղդուտան», ինչպես անվանում է ժամանակակից պատմիչ Ղևոնդը, սկսվելով խալիֆաթի մայրաքաղաք Բաղդադից, Էրմենիայում երեք կենտրոն է ունեցել՝ Դվինը, Պարտավր և Տիգրիսը: Պարտավի վրայով կապվել է Կասպիականի ափերի հետ, իսկ Կարին—Անկարայի գծով՝ Բյուզանդիոնի հետ, Խլաթ—Ուրհա քծով՝ Դամասկոսի և Միջերկրականի հետ:

Սրաբական տիրապետութեան շրջանում, Կասպիականի վրայով առևտրական հարաբերություններ են սկսվում հարավային Ռուսաստանի հետ և նրա վրայով՝ մինչև Սկանդինավյան թերակղզին: Այս վեթիկն երկրամասում հայտարարված դրամները ցույց են տալիս, որ այդ հարաբերությունները սկսվել են 8-րդ դարի վերջերից Էրմենիայի վրայով: Սկանդինավյան թերակղզում, հառկապես Շվեդիայում վերջին տարիների կատարած պեղումներից հայտարարվում են արևելյան ծագում ունեցող իրեր:

VIII—IX դարերում և ավելի ուշ Դվինը Հայաստանի ամենսական կյանքի զարգացման պատմութեան համար ունեցել է նույն նշանակությունը, ինչ որ Անին X—XIII դարերի համար: X դարում Դվինը դարձել էր արդեն «Հանստան» այնպես, ինչպես արևելյան երկրների առևտրա-արհեստագործական քաղաքները: Բարձր զարգացման էին հասել տեքստիլ արդյունագործությունը, գինագործությունը, ոսկեբեզությունը և մի շարք

այլ արհեստներ, Դվինի պեղումները Հայաստանի պատմութեան
այս շրջանի համար կոչնենաւ այն կարեւոր նշանակութիւնը,
ինչ որ խոշոր գիտնական Ն. Յա. Մանուկեանը կա-
տարւած պեղումներն ունեցան Հայաստանի X—XIII դարերի
պատմութեան համար:

Սաւաթայն այս շրջանի Հայաստանի քաղաքների զարգա-
ցումը սերտ կերպով կապւած էր երկրի տնտեսական կյանքի
հետ և չէր բխում նրա իմանենա զարգացումից: Քաղաքների
զարգացումը կապւած էր մեծ մասամբ դրսի և արարական
առևտրականների հետ, որոնք մեկ-մեկ օվաղիւսներ էին երկրի
քայքայւած տնտեսութեան մեջ: Հայ առևտրականների գեղը
շատ քիչ էր քաղաքների բնակչութեան մեջ: Հատկապէս Հա-
յաստանի հարաւային քաղաքների բնակչութեան մեծագոյն
մասը արաքներ էին և օտարերկրացիներ, որոնք միայն միջ-
նորդի դեր էին խաղում: Հայաստանի քաղաքների զարգացումը
սկսւում է միայն 8-րդ դարի վերջին քառորդից և հատկապէս
9-րդ դարում, երբ Հայաստանն աստիճանաբար փոքձեր էր
դառնում անկախանալ:

Քաղաքային կյանքի այս վերելքն ուժեղ թափ է ստանում
9-րդ դարի II կեսում և զարգացող քաղաքային դասը հանդես
է գալիս իր նոր պահանջներով: Այս նոր դասը նվազ գեր չի
կատարում 9-րդ դարի II կեսի քաղաքական անցուղարձեւում,
որոնք նոր էջ են բաց անում Հայաստանի պատմութեան մեջ:

I. Արաբական խալիֆայի կազմավորումը և նվաճումները

Արաբական խալիֆայի կազմավորումը	3
խալիֆայի նվաճումները	5

II. Հայաստանի նվաճումը (640—700)

Հայաստանի քաղաքական դրուժյունը արաբական արշավանքների նախօրյակին	8
Արաբների առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան	12
Արաբների երկրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան	16
Հայ-հունական հարաբերությունները, արաբների երրորդ արշավանքը և թևողորոս Ռշտունու կնքած պայմանագիրը Մուավիայի հետ	18
Հայաստանի քաղաքական դրուժյունը 7-րդ դարի II կեսին	26
Հայաստանի արաբա-բյուզանդական մրցման օրեկա 7-րդ դարի վերջին	31

III. Հայաստանն Օմայյան դինաստիայի օրոք (700—750)

խալիֆայի վարած քաղաքականությունը Հայաստանում	38
702—703 թ. թ. հայերի I մեծ ապստամբությունը խալիֆայի դեմ	42
Բյուզանդա-արաբական նոր մրցումը Հայաստանի շուրջը և հայ իշխանների ու նրանց զորքերի կոտորածը Նախիջևանում	45
Հայաստանի դրուժյունը 720—730 թվականներին	51

IV. Պավլիկյան շարժումները Հայաստանում և հայերի երկ-
րորդ ապստամբությունը

Դյուզդաղությունից դուրս գալու օմայանների շրջա- նում	56
Պավլիկյանների շարժումները	58
Հովհան Օձնեցին և պավլիկյանների շարժման լիկ- վիտացիան	59
Օմայան դինաստիայի անկումը և հայերի II մեծ ապստամբությունը խալիֆայի դեմ	62

V. Հայաստանն Աբբասյանների ժամանակ (750—856)

Աբբասյան դինաստիան և հայերի ապստամբության ճնշումը	66
Եղիտ և Հասան ոստիկանների կեղեքումները	68
773—775 թ. թ. հայերի III մեծ ապստամբությունը խալիֆայի դեմ	73
Հայաստանի քաղաքական դրությունը 8-րդ դարի վերջին քառորդում	80
Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի և հոգատիրական հարաբերությունների մեջ առա- ջացած փոփոխությունները	86
Սասունը որպես հայ ժողովրդի էսքոսի ստեղծման վայր	94
Խուրամյան ապստամբություն	97
Հայաստանի դրությունը 9-րդ դարի II կեսին	100
850—852 թ.թ. հայերի IV մեծ ապստամբությունը խալիֆայի դեմ	104
Բուղայի արշավանքները և հայերի ապստամբու- թյան ճնշումը	111

VI. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութիւնը արաբական տիրապետութեան շրջանում

Ֆեոդալական տնտեսութեան մէջ առաջացած փոփոխութիւնները	116
Գյուղացիութիւնը	119
Ստրուկներ	120
Բաղաճներ և քաղաքային բնակչութիւնը	122

ՎՅ 12679

Գատվեր 421

Տեբաժ 1000

8 տպագրական մամուլ

Ստորագրված է տպագրելու 1946 թ. դեկտեմբերի 25-ին

Հեղինակ Մանկ. Ինստիտուտի տպարան, Նրևան, Տերյան փ. № 127

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033641

(In 504)

ԳՆՆԸ 15 ՈՐԻՔԼԻ

На правах рукописи

А. А. АРУТЮНЯН

АРМЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ГОСПОДСТВА
АРАВСКОГО ХАЛИФАТА
(640—856)

(На армянском языке)

Изд. Гос. Заочного Пед. Института Арм. ССР
Ереван—1946